

Hon. Rédaction
 de la Revue Arménienne HANESS
 au Couvent des R. R. P. P. Méchitharistes
 à VIENNE
 VII Méchitharisingasse 4

ԿԻՍԱՍՍԵԱՅ

Ազգային, Գրական և Գրադարանային

28th SUPPL.

1898

ԹԻԻ 14

15 ՅՈՒԼԻՍ

ԽՐԱԳԻՐ - ՏՆՐԵՆ
Մ. ՄԱՄՈՒԲԵԱՆ

ՉՄԻՌՆԻԱ
ՏՊԱՐԱՐԱՆԱԿԱՆ

Հրատարակողը, ԳՐԱՏԱՆԾ ԲԻՆ. 2 Գրադարանային
փափարովաց ցրի է դրելու:

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԻՆՁ Ե՛ ԱՆՁՆԵՐԻՆ ՇԱՀ	521
ԳՆԱՏԵԼՈՅՑ ՆՈՐԱՆՑ (Գրիգոր Կ. Յակոբեան) . . .	526
ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱԹԱՎԻՂ (Լուսի Գառնարեան) . . .	531
ԱՐՃՆԵՆՑԵՐԻՆ ԴԵՐՆ (Ծիծեռնակ)	536
ՏԵՏԻՍԵՐԵՐԻՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ	539
ԱՐԵՎՈՐ ՄԱՐԸ (Ս. Որբեան)	545
ԱՂՂՈՐԿԱՆ ՅԵՇԱՏԱԿՆԵՐ (Հակոբ)	547
ԻՆՁ Ե՛ ՍՊԱՆՆԱԿ Ե՛ ԼՅՁ ՊԵՏԻՒՆԻ	549
ԳՐԱԿԱՆ ԶՐԴՅԱՆԵՐ (Ա. Մ.)	554
ԱՒՏՆԵՆ ԳՈՐԾԵՐ (Ս. Մ.)	558

ՔԱՐԶԱՅԻՐՈՒՄ Ա. ՄԱՍԼՈՑ

ԱՐՅԱՆԸ. — Տ. Ք. Զ' ք Յանիս համակն ստացանք, կ'անցնուի ինքուստ քոմ Էր արդևն՝ ալ տակի չապաղեցնել րքիտ՝ լիք գրամն:

ԱՐԱՅԻՆ. — Ս. Յ. Ս. Զ' ք համակն 50 Յանիս ստացանք, չկրցանք բան մը հասկնալ՝ որտե միջոցաւ որ կ'ընդունիր քեր, քերն անոր կընոր դիմել, մեր բաժանորդաց կարգին մւջ երբ' ք հաշմակաւմ չէ Զեր անունն՝ անձանոր մ' ք մեզ համար:

ՀԵՂԼԹ. — Յ. Պ. Թ. Զ' ք 22 Յանիս համակն ստացանք, չհարձակալ ենք:

ՊԱՐՏԵՂԱԿ. — Ս. Մ. Զեր 50 Յանիս համակն ստանալիս առաջ արդևն ստացած Էրիք Զեր դրկածն էս ընկալազիրն էսա հաշմարաց քիտ դրկած Էրիք չհարձակալուքին:

ԻՆՉ Է ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՇԱՀ

Եթէ ցարդ վճռական լուծում մը չէ ստացած՝ բարոյ-
յադէտին և նիւթապաշտին մէջ, այս կնճռոտ խնդիրը
թէ՛ մարդկային ամեն բարի ու վատ գործ՝ շարժառիթ
ունի անշահաւ շահ, թերևս այս է պատճառն որ այդ շահ
բառն տարբեր սահմանով կ'ըմբռնեն այս կամ այն կող-
մէն:

Իս ստուգիլ՝ մի շատ անսպառելի փնտրանութեանց
գրգիւռ բառերու թիւրիմացութենէ ծագած լինելով՝
յատկապէս Լոբ, անգլիացի նշանաւոր իմաստասէրը, կը
պահանջէ իրաւամբ որ խնդրոյ մը վրայ վէճ բանալէ տ-
ռաջ, պարտ է որոշակի սահմանել գործածուած բառե-
րու նշանակութիւնն, որոշ եղբակացութեան մը յանդերձ
համար: Շահ ըսելով՝ դրական, նիւթասէր մարդը կ'իմո-

նայ անշուշտ կոշտ ու բիրտ առաւելութիւնը զոր իր ըրած
 գործողութենէ կ'յուսայ ստանալ, իր բանած արհեստէն
 կ'փափաքի ձեռք ձգել՝ դրամի, շոշափելի նիւթի մը
 ձեռք, մինչդեռ բարոյագէտին, հոգեպաշտին համար
 շահն այն հոգւոյ գերադոյն և սրտի հաճոյքն է, ներքին
 զուտ գոհունակութիւնն է զոր կ'վայելէ մարդ, երբ առա-
 քինութեան գործ մը կ'կատարէ, առաքինութիւն՝ որ
 կրնայ ներկայիլ ողորմասիրութեան, անձնուիրութեան,
 անձնուրացութեան ձեռք։ Արդ՝ այս երկու տարբեր դա-
 սակարգի շահերն մի և նոյն անուամբ և մի և նոյն իմաս-
 տով մկրտել և ըմբռնել և թէ միոյն և թէ միւսին մէջ
 մի և նոյն նպատակը գտնել ո՛չ արդար է և ոչ բանաւոր։
 Ի հարկէ՝ կոշտ անձնական շահն, մանաւանդ արգի նիւ-
 թապաշտ դարուս մէջ, մեծ դեր ունի մարդկային կե-
 նաց այլ և այլ շրջաններու և գործողութիւններու մէջ,
 անտարակոյս՝ երբ մարդ էակն իր ապրումոք ճարելու,
 իր ընտանիքն հոգալու, իր ներկայ զանազան պիտոյքն
 և ապագայ բարօրութեան միջոցներն ապահովելու կը
 նկրտի, նպատակ ունի անձնական շահն, որ շատ օրինա-
 ւոր է երբ օրինաւոր միջոցներով կ'ստացուի, և որ՝ դժ-
 բաղդապէս, երբ անզուսպ շահամոլութեան կ'յանդի,
 զանազան ընկերային չարեաց և ոճիրներու առիթ կ'լինի,
 սակայն կայ նաև բարձրագոյն շահ մը, մերթ Խեղ ա-
 նուամբ նշանակելի, որ կ'արտաքսէ ամեն անձնական գը-
 ձուձ հաշիւներ, երկրաքարշ նկատումներ և էապէս
 բարոյն, ճշմարտին ու գեղեցկին ծաւալման կ'ձկտի։
 Այս կարգէն են այն գործերն, մեծ պարտաւորութեանց,
 վտեմ՝ զգացումներու, արդար և հանրօգուտ դատերու
 համար եղած ճգննյ տրտայայտութիւններ, որ մարդ-
 կութեան բարոյական ու նիւթական բարօրութեան և
 երջանկութեան համար կ'կատարուին, ոչ միայն սրտով
 դիւցադնական, իմացականութեամբ զօրաւոր, հոգւով
 գերազանձ անձերու կողմէ, այլ և արդարութեան ու
 ճշմարտութեան յազմանակին համար անձնազոհութեան
 կազմ ու պատրաստ էակներու կողմէ։ Եւ իրաւի այսպի-

«ի զոհողութեանց կ'սլարտաւորի գլխաւորապէս մարդկային ազգն իր արդի քիչ շատ զարգացումն վիճակն, և այս տեսակ հերոսներու ընթացքին անշահ ու ստորին շարժաւիթներ վերագրել, անձնամու և շահամու դասակարգին մէջ դնել՝ նիւթապաշտ վարդապետութեան բերամմբ, անիրաւութեան մեծագոյնն և բանավարութեան յոռեգոյն կերպն է:

Բայց պիտի առարկուի թերևս — «բարերարն՝ որ իր գանձերը վեհանձնօրէն կ'սփռէ մարդկային թշուառութեան իբրև մեղմացուցիչ դարման, դիւցազնն՝ որ իր կեանքը կ'ընէ իր նմանին լոյս ու կենդանութիւն տալու համար, մարդասէրն՝ որ ճոխ կտակներ կ'իծողու բարեպաշտական ու կրթական հաստատութեանց տարածման և զարգացման համար, գիտունն, որ երկար տարիներ, ստէպ չքաւորութեան մէջ՝ ի սէր գիտութեան և մարդկութեան կ'տառապի, հանրօգուտ գիւտ մը հնանելու և երկրային աղէտներ մասամբ ամսքելու, ճրգնաւորն իսկ՝ որ ապաշխարութեան և սրբութեան մէջ կ'մաշի իր հոգեոյն փրկութեան համար, ի՞նչ նպատակ ունին, ե՞տ ոչ ապագայ շահ մը, հեռաւոր բազմ մը գանձ մը ձեռք ձգել: Այս անուն մը, այն համբաւ մը, ուրիշ մը փառք, արձան մը, մէկը երկնից շնորհն, միւսն արքայութիւնն, և ամենքը՝ վերջապէս՝ բանի մը, ինչ տեսակէտով որ նկատուի, բարոյական թէ հոգեկան, չեն հետապնդիր, և այդ բանն իրեն շահ չենթադրեր: »

Այս առարկութիւնն հիմնաւոր երեւոյթ մը թերևս ստանար՝ եթէ բոլոր մարդիկ, ինչ դասակարգի որ պատկանէին, վայրենի անբաններու կարգը դառնուէին: Այդպիսի վայրենութեան մէջ, իրաւ, միայն վայրագ յօժարութեանց իշխանութիւնը կ'տիրէ, բիրտ կրից և անղուստ ավորածակներու սղաքար մ'որու մէջ մարդկութիւնն՝ իբրև դայէրու խումբ մը, զիրար բղկտելու կ'հետամտին, մղուելով կոշտ անհաւան շահէ, որ իբրև գերագոյն օրէնք պիտի վարէր ու շարժէր ամեն ինչ, բռնաւորին, հղօրին, ելուզակին տալով արտօնութիւն կեղեքել ու վայելել

ինչ որ իր կոչոյ, բունն ասորժակին ու ճաշակին կ'յար-
ժարի, ինչպէս որ այժմ խակ երկրադնդիս միժագոյն և
երբեմն լուսուոր կարծուած խորշերու մէջ կ'պատահի,
կործանելով ինչ որ այժմ անբռնորարելի, սուրբ իրա-
ւունք կ'հռչակուի: Պարտաւորութիւն, վեհանձնութիւն,
գեղեցկութիւն ոչ նշանակութիւն, ոչ կշիռ կրնային ու-
նենալ այդ անբանական դարերու մէջ, Յափշտակու-
թիւն, գողութիւն, բռնարարութիւն և սպանութիւն
և ամեն տեսակ ոճիրներ բնական, սովորական իրողու-
թիւններ կ'համարուէին, վասնզի աշխարհիս տիրապեան
էր մի միայն անգուսպ, արիւնքուշտ աշխարհ շահ:

Եւ սակայն պատմութիւնը ցոյց կ'տայ մեզ թէ՛ դա-
րերու այլազան շրջաններու մէջ՝ ինչ բարոյական և մտա-
բորական այլափոխութիւններ կրեց մարդս իր նիւթական
փիճակին հետ, ինչպէս վայրենութենէ կիսակրթութեան,
և կիսակրթութենէ քաղաքակրթութեան շաւիղը փոքր
առ փոքր բռնեց՝ թէ՛ իր ընտանեկան, թէ՛ ընկերային և
թէ՛ անտեսական դրութեան նկատմամբ, դրութիւն՝ որ
թէ՛ և ոչ կատարեալ, կատարելագործութեան պայման-
ներն հետզհետէ պիտի ստանայ լիովին՝ երբ աշխարհ շահն,
որ աշխարհիս տիրապետը կ'նկատուի առ հասարակ, ըն-
կերային կամ հանրային բարւոյն տեղն անցնի, երբ անձ-
նագործութեան զգացմունք և այլասիրութեան գաղա-
փարներ աւելի խոր արմատ ձգեն, երբ կրօնային և ցե-
ղային սահմանափակ նկատումներ տեղի տան այն բարձր
ու վսեմ նշաններու որոնք մէջ չէ թէ՛ անձնական շահն ուղղապէս,
այլ մարդկութեան սէրն, ազատութեան սէրը, ճշմար-
տութեան և արդարութեան սէրն գերագոյն դեր մ'ու-
նին կատարելու, ի բաց վանելով ինչ որ անձնասիրու-
թեան, կուսակցութեան, արտամերժութեան (exclusi-
visme) և ատելութեան ոգին կ'թելագրէ:

Եւ այդ դերին ազդիւրը փնտռել լոկ շահամուլութեան
մէջ, անձնական բարօրութեան մէջ, կ'մանի արևուն
կենսաբար ճառագայթներուն վառարանը փնտռել
մաքդկային շինովի հնոցներու մէջ: Այս ոգին ընտիր

ներշնչութեանց, կատարելագործութեան անձուկներու
արգելնք, շահագործութեան նկատմամբէ այնքան
հեռի է որքան երկիրն երկնէ, և թէ կ'սլանայ այն դէպ
ի անմահութեան համար, դէպի պայծառագոյն հորի-
զոններ, որո՞ւ է յանցանքն, անձնական շահ-
կային ազնուագոյն ձկտումներու Միթէ այդ անմահու-
թեան տենջն, որ անդր քան զդերեզման կ'սաւառնի, ա-
ւելի մարդկային վսեմ ճակատագրին քան յուր շահա-
խնդրութեան մը նշանակը չէ՞: Միթէ դժուար է բազդա-
տութիւն մ'ընելով, օրինակի համար, փափուկ զգացում
ներու, նուրբ ճաշակի, պարտաճանաչ ազնուութեան, ան-
կեղծութեան և գեղեցկութեան սիրահար անձի մը շա-
հագիտութեան, և անմշակ, կոշտ արարածի մը շահամո-
լութեան մէջ, զգալի տարբերութիւն մը գտնել: Մին կը
կը խոյանայ հոգւով ու մտքով երկին, իր փափաքներովն
ու գործերովն դերագոյն բաւոյն՝ ազատ ամեն երկրա-
յին ապօրէն շահու արատէն, և անմահութեան լուսաբեր
գոյութեան կ'ձկտի, միւսն գեանաբար, բիրտ կրից գո-
հացման մէջ կ'իմտուէ կենաց մեծագոյն նպատակը, և
ըստ այնմ ստոր և ստէպ եղբերելի և անխոստովանելի
միջոցներու շնորհիւ այդ նպատակին կ'հասնի: Ինչ կ'ա-
պրի իբր կենդանի, բարեգործ ոգի երկրի վրայ, իր շրջա-
նակին մէջ, իր բարեսիրական գործերու յիշատակին մէջ,
պատմութեան մէջ, իբրև անձնազոհ էութիւն մը, միւսն՝
թէ ներկային և թէ ապագային մէջ՝ գերեզմանական
միութեան ծոցն կ'իթաւալի, սեւ հողն իր էութեան միակ
կայան ունենալով, որու մէջ աննշան և անյիշատակ կը
քայքայի: Մին՝ անմահութեան նախաճաշակը կ'փնտռէ
այն լուսափայլ գործերուն մէջ, որ մարդկային ազգի
լուսաւորութեան կ'նպաստեն, միւսն՝ լոկ իր օրկորն ու
որովայնը պարտելով կ'շատանայ, զուրկ ամեն հոգեկան
և մտային հաճոյքէ՝ զոր միայն մեծ հոգւոյ բաժինն է:

Ուստի՝ մեր եղբակացութիւնն այս պիտի լինի թէ՛
այլ են զուտ անձնական շահու, անկուշտ և անբանական
ախկալութեամբ ի գործ դրուած գործառնութիւններն,

և այլ՝ բնատուր և ստացական գերազնիւ հանդամանաց բերմամբ կատարուած գործեր, որոց չգոյութեամբ մարդկութիւնն իր անասնական վիճակին պիտի վերադառնար:

Արդ՝ թէ մեր ժողովրդեան կենաց վրայ՝ այս երկու կարգի տարբեր սկզբունքէ և ուղղութենէ ո՞րն աւելի ներգործեր է և դեռ կ'ներգործէ, կարեւոր հարց մ'է ուրու մասին ուրիշ առթիւ մեր թուիքը պիտի փորձենք արտայայտելու:

ԳՆԱԿՏՈՒԹՅԱՆ ԱՄԻՔԱՅ

Գ. — ԱՌԱՋՆՈՐԳԱՐԱՆԻ ԳԻՒՄՆԱՏՈՒՆԷՆ ԳՈՂՏՈՒՄԸ
ՀԱՆՐԱԳԻՐԻ ՄԸ ԳԱՂՏՆԻՔՆ

(Անջատ Պատմութիւն)

Ձեռ գիտեր ինչո՞ւ ծանր քուն մը կրիսեց փրատ առաջի գիշեր, երբ՝ ընկողմանելով բազմոցի մը վրայ, ընթրիքս աւարտելէ վերջ՝ սկսեր էի կարդալ Տրէյֆիւսի գործին վրայ նոր հրատարակուած երկ մը: Ձեռքս անել դատ մը ունիմ, որով ա՛յնքան ուռեցած էր գլուխս բոլոր օրը՝ որ մտային յոգնութիւնս յաղթեց այն գիշեր իմ խոր հետաքրքրութեանս — մանաւանդ իրր փաստաբան — Զօլաի ու հետեւաբար Տրէյֆիւսի լատիւրինիստական դատի մասին, և վերջապէս նինջի պէտքն անխուսելի ըրաւ ինձ: Դոցեցի գիրքը, ոտք ելայ, եւ հագիւ հասեր էի սանդուղին մօտը՝ վերը ննջատենեակս քաշուելու համար, երբ յանկարծ դռնահարին մէկ ուժգին բախումը ուշս դէպի դուռը դարձուց՝ միաքս վայրկենաբար Նորենցին տանելով, որովհետեւ բարեկա՛մս միայն սովորութիւն ունէր այդ աստիճան ուժգնապի դարնելու:

Եւ ուղղակի դացի դուռը բանալ, Զարէհ ներս մտաւ:

Տեսէք ի՛նչ աստիճան պիս կը շահախնդրէ բարեկամիս կեանքը՝ իր բազմադան արկածներով, որ նոյն պահին ուրախառիթ հիւր մը եղաւ ինձի Նորենց, ժամի մը՝ ուր ուրիշ որ և է

անձ քունս աւելի ևս ծանրացնելու տաղտկութիւնը պիտի տար:

Ժպիտ մը եկաւ ուրեմն դէմքիս վրայ և խսկոյն հրաւիրեցի զինքը որահին քովի ընթերցասնենակը, որովհետեւ՝ օգի հոսանքներէն շատ վախնալուն՝ միշտ կ'զգուշանայի բակը նստեցնելէ, թէ պէտեւ հոնտեղ քնանալու վրայ էի ես քիչ առաջ:

Ան՝ իր սովորական օրրաթոռին վրայ նստաւ, իսկ ես ընկողմանեցայ իմ լայն թեւաթոռիս մէջ: Եւ երբ հարցումիս պատասխանելով՝ ըսաւ թէ հետաքրքրաշարժ նորութիւն մը չունէր պատմելու, այլ միմիայն խօսակցութեան համար եկած էր, հաւատացէք, սիրելի ընթերցողներ, որ մեծ յուսարեկութիւն մը եկաւ վրաս: Աւ լռեցինք, մենք մեզի մտածելով, ան՝ իր աթոռին վրայ նստած, իսկ ես՝ իմինիս մէջ պառկած: Եւ աչքերս չորս կողմս պտտեցնելով՝ միտքս սկսաւ շատ տեղեր երթալ, ցատկաւտելով մտածումէ մտածում, ինչպէս թիթեռը՝ ծագիկէ ծագիկ:

Վերջապէս, միտքս յանգած ու փակչած ըլլալու է խորհրդաւ թիթ գաղափարի մը, քանի որ՝ յանկարծ՝ նորենց բացաւ գանչեց:

— Իրաւունք ունիս, Թորգոմ, լինէ՞ք քանի որ կանք, ու չլինէ՞ք այն ատեն միայն՝ երբ դադարինք լինելէ:

— Եղբայր, պուռացի, եթէ սկսիս մտածումներս իսկ կարդալու եղնել, ինչպէս որ կը դուշակեմ կատարուած գէտքի մը պարագաները, ա՛լ ես պիտի վախնամ քեզմէ, այո՛՝ սոսկալու աստիճան պիտի վախնամ:

— Բայց խնդրեմ, շարունակեց բարեկամս հանդարտ ձայնով մը, սոսկալու բան մը չեմ տեսներ ես: Ըրածս գուշակութիւն մը չէր, այլ պարզ ընթերցում մը քու յաջորդական մրտածումներուդ, որոնք դէմքիդ վրայ որոշակի կ'ստուերազըծուին:

— Չեմ հասկնար, ըսի:

— Եթէ կ'ուզես, պատասխանեց, բացատրեմ: Նախ և առաջ, սիրելի Թորգոմ, երբ մեր խօսակցութիւնը ընդհատեցաւ, գլուխդ կրթնցուցիր թեւաթոռիդ գլուխին և աչերդ ասդին անդին յառել՝ մտածումիդ անորոշ ուղղութիւն մը թողլով: Ապա՝ վար վեր չարժեցիր գլուխդ մեղմորէն, աչքերուդ կողերն ալ միանգամայն քիչ մը խփելով: Եւ երբ այս թեթեւ շարժումներն ուժղին խոնարհումով մը գաղբեցուց յանկարծ զը-

լուխդ, կռահեցի իսկոյն՝ թէ մտովին փոխադրուած էիր հակա-
ռակորդ փաստաբանի մը, զէմ, որու փախուստի ճամբաներուն՝
զօրեղ արդեթի մը յաջումն ունենալ կարճեցիր։ Յետոյ, տա-
րամ արտայայտութիւն մը առին աչքերդ կրկին և գացին
կանգ առնել «Ջիւնապատ Ղաշտը» իւզանկարին վրայ։ Ու զայն
բաւական դիտելէդ վերջը՝ ժպտուն ակնարկդ բացայայտ կեր-
պով ցոլացուց քաւ մտածումդ, որ այն ձիւնապատ դաշտանկա-
րը բոլորովին հակադատներ մը կը նկատէր ներկայ առքուկ ե-
ղանակին։ Եւ վերջապէս յառեցիր ակնարկդ Աղամեանի մեծ
պատկերին, — մուշտակէ լայն օձիքէն դուրս ելնող սիրուն դը-
լուխին — : Ու հոգ՝ տխրազգած տպաւորութեան մը տակ,
դէմքիդ յարաշարժ փոփոխումներն իրարու յաջորդեցին։ Նախ,
դառն ժպիտով մը ցաւեցար մեծ Աղամեանին վրայ իր վաղա-
հաս մոհին համար, տնդուխտ մահ մը՝ որ զրկեց զինք մեծ ար-
ուեստագետի մը փառաւոր կեանքին բոլոր լուսապսակուած է-
ջերը կարգալու վայելքէն։ Յետոյ զլուխդ շարժել սկսար մեղ-
միկ, զինք յիշելով անշուշտ թատերարեմին վրայ՝ իր փառքին
մէջ։ Յարափոփօս դիմագիծերէդ սկսայ շուտով դուշակել մը-
տածումդ, որ Բին Դերասանէն Օթելլօին՝ ու Քորբատօն Համ-
լէթին կ'անցնէր։ Ու հոն կանգ առաւ։ Շատ լաւ կը նշմարէի,
Թորդաւ, որ Համլէթին մէջ փոխադրուած էիր։ Այնպիսի ձևով մը
շարժեցիր թեթեւօրէն գլուխդ և բացիր աջ ձեռքիդ բթամա-
տըն ու ցուցամատը՝ հարցական նշանով մը, որ փառահարար
դուշակեցի «Լինիլ թէ չինիլ»ը։ Յանկարծ յոնքերդ սեղմեցիր,
կասկածելով որ մի գուցէ Աղամեան իսկ քեզի նայէր անծա-
նօթ աշխարհէն և իմանար որ իր վրայ կը մտածես։ Յոնքերդ
աւելի ևս պնտեցելով՝ ալ աւելի խորապէս սկսար խորհիլ Մեծ
Անծանօթին վրայ։ Ու յետոյ խորհելէդ վերջ, սկեպտիկեան
թեթեւ ժպիտ մը եկաւ դէմքիդ վրայ, և ձեռքի շարժումով մը՝
աշխարհի ոչնչութեան վրայ զգացումդ դարձնեցիր։ Եւ ես՝ այդ
մտածումիդ պատասխան՝ այս խօսքն ըրի։ Լէնինի քանի որ կանք,
ու ղլենինի՝ այն ատեն միայն երբ դադրինք լինել։

— Սքանչելի, գոչեցի, բայց . . .

Նոյն ակնթարթին՝ թա՛ք՝ դուռի յանկարծական ուժգին
բախում մը թեթեւապէս վեր ցառկեցուց զիս։

— Ո՞վ է արդեօք, ըսաւ Զարէն։

Թա՛ք, թա՛ք, երկու հարուած ևս՝ աւելի ուժգին՝ յաջորդե-
ցին իրարու։

— Ո՛վ որ է, պատասխանեցի քիչ մը բարկացած, անհամբեր է և խիստ անքաղաքավար:

Թա՛ք, թա՛ք, թա՛ք, երեք բախում ևս, որոնք ա՛լ ջիղերս ոտք հանեցին: Ես և բարեկամս բաղը նետուեցանք: Բացի դու— ող և ահա Առաջնորդարանի յաղթամարին բարապանը ներս խուժեց քան թէ մտաւ, ու հեքով մը սկսաւ բարձարածայն խօսիլ:

— Գեր տունը կայի, տօկտօր, հոն չէիք, ըսին քի հոս կամ, էկայ: Աման տօկտօր, վաղէ էկու, եացըճինուս կըխը պելա մը էկաւ, մախսուն րիճա կէնէ օի կաս, պէտքցու թուզթ մէ առեր տարեր էն: Եացըճի կ'ըսեմ նէ, մեր աիւանապէտ Ագաթանեան էճէնարին է:

— Ի՛նչ թուզթ է այն, հարցուց Նորենց:

— Վալլահա չեմ կիտեր, տօկտօր, էճէնարին ձեզի կ'սպասէ կօ տիւանատունը, հէմէն հիմա կար:

Առանց ուրիշ որ և է հարցում մը ուզելու կամ պատասխան մը տալու, զլսարկն ու գաւաղանը առաւ և ինձ դառնալով՝ կամացուկ մը ըսաւ.

— Կուգա՛ս դուն ալ, Թորգոմ, քալէ երթանք Առաջնորդարան և և իմանանք թէ ի՞նչ է խնդիրը: Սակայն խելքս չհասնիր, թէ այս ժամս՝ որ տասն անցնելու վոյ է՝ ինչ դօրծ մնացած կրնայ ըլլալ Գիւանատունը, որ Ագաթանեան գեռ հոն նստած ըլլայ:

Չարէ՛ին որ և է հրաւերը կամ առաջարկը չեմ կրնար մերժել, այնքան կը սիրեմ՝ զինք ու իրմով կը հետաքրքրուիմ: Հետեւաբար ևս ալ դաւաղանս առի ու միասին տունէն դուրս ելանք, յաղթամարմին բարապանը մեր առջեւ ձգած: Հաղիւ առեր էինք քանի մը քայլ, որ յանկարծ կանգ առաւ Նորենց վոլորցի անկիւն մը՝ ցոլալափալարի մը տակ, և զրպանէն սև խոշոր թղթապանակն հանելով՝ այցետոճօի մը վրայ քանի մը տողեր մօտեց մատիտով, փաթեթի մէջ զրաւ գայն, զօցեց, հասցէն գրեց ու բարապանին տալով՝

— Խնդրեմ, ըսաւ, այս նամակը Գրիգորեանին տանէիր և հոն քիչ մը սպասէիր՝ որ քեզ տալիք պատասխանն առնես և իսկոյն Գիւանատունը ինձի բերես: Տունը գիտես, չէ՞:

— Նա՞սըլ չեմ կիտեր, աղա, կիտեմ, կիտեմ, պատասխան տուաւ պղինձէ ձայնով մը և հեռացաւ:

Երբ շարունակեցինք մեր ճահաւն դէպի Առաջնորդարան,

հարցուցի բարեկամիս որ անհրաժեշտ էր միթէ այն նամակը՝ որ կը հեռացնէր մեզմէ բարապանք, պարագայի մը՝ ուր թերեւս խիստ օգտակար ծառայութիւն մը կրնա՞ր մատուցանել այս խնդրին լուսաբանութեան մէջ:

— Ճիշտ այդ պատճառին համար հեռացուցի գինքը, Թոր—
զում, պատասխանեց Նորենց, հեռացուցի որ՝ փոխանակ օգ—
տակարի՝ վնասաբեր չըլլայ: Երբ որ եւ է խնդիրի մը մասին վն—
կայութեան մը պէտքն զգամ, չեմ՝ ուզեր որ քանի մը ականա—
տեսներ իրարու ներկայութեան խօսին, այլ՝ զատ զատ: Եւ
գրած տոմսս ուրիշ բան չէ, բայց եթէ խնդրանք մը Գրիգորեաւ,
նին՝ որ հաճի վար դնել բարապանք տունուազն քսան միայրկեա—
նի շափ:

Չայն չհամեցի այս պատճառաբանութեան դէմ: Անշուշտ
Նորենց իր հաշիւն ունէր:

Քիչ մըն ալ քաշելէնս վերջ՝ հասանք Առաջնորդ արան, սակայն
Եկեղեցիին պարտէզի դուռէն չմտանք, այլ ուղղակի փողոցին
դուռը զարկինք, Շահէն Խանի դիմացը: Նայն ինքն Ագաթանեան
եկաւ դուռը բանալու, ու ներս գաւ իմը մտանք: Ագաթանեան
էֆէնտին հանրածանօթ ըլլալուն՝ հարկ չեմ տեսներ անոր նը—
կարագրութիւնն ընել, բայց հեռաձայններու ալ քիչ մը ծանօ—
թացնելու նպատակով՝ կուգեմ գոնէ երկու ատուղ զծել իր
պատկէրը: Ագաթանեան էֆէնտին՝ իր սարսափելի հասակով,
ահաւելի գիրութիւնով ու բամբային ծայնով՝ Առաջնորդ արանի
Դիւանատունին մէջ, թուղթերու կոյտերու՝ տակ, ապրած է
շարունակ ու դեռ կապրի շատ երկար տարիներէ ի վեր որոնք
չատ ետ կրնան երթալ: Գալով իր նկարագրին՝ բուն խակ էր
դործին մարդն է . . . :

— Բարի իրիկուն, Ագաթանեան էֆէնտի, ըսաւ Նորենց
երբ ներս մտանք:

— Ատուծու բարին, Տօթէօր, վա՛յ, Պայտունի էֆէնտի,
դուք ալ եկաք, է՛հ, փաստաբանի ալ կարելի պէտք ունենանք
մեր զլուխը եկած փորձանքին համար, պատասխանեց զիւս—
նապետը մեծփորի զանդաղ խօսուածքով, ամէն վայնիկն իրեն
մասնաւոր շեշտը տալու ուշադիր:

— Ինչ է այն, հարցուցինք:

— Հո՛ղիս, Տօթէօր, ըսաւ, Սրբազանին դէմ հանրագիր մը
եկած է, զոր գրասեղանին վրայ կարգալու վրայ էի՝ երբ վայր—
կեանի մը համար դուրս ելայ: Կրկին ներս մտնելուս՝ անհետա—
ցած էր Տէր՝ ողորմեա . . . :

(Խնայեալ չափով քիւով)

ԳՐԻԳՈՐ Ա. ՅԱՆՈՐԱՆԵ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԱԹԱՎԻԱ

Իրաւի՝ մեծ հաճութեամբ և սիրով ստացանք Պաթավիայ վրայ սոյն տեղագրական ուշագրաւ յօդուածը՝ զոր գրած է մեր վաղեմի սանուհիներէն, աղնուասիրտ և ուշիմ՝ օրիորդ՝ Լուսի Պ. Տիլպէրեան, այժմ՝ Կենակիցը՝ Պաթավիայ աղնիւ աղբային՝ Մեծ. Պ. Գասպարեանի, Սոյն գրուածն յօժարամիտ Կ'հրաաարակենք, մեր սրտագին շնորհակալեքը յայտնելով աղնուասիրտ և զգայուն յօդուածագրին, որ թէև իր բնիկ երկրէն և աղնուամեծար գերբաստանէն հազարաւոր մղոններով հեռի, չէ մոռցած իր դաստիարակն, և ա՛յնքան կոկիկ ու ամփոփ ոճով շահադրդիւ տեղեկութիւններ հաղորդելէ զառ Պաթավիայ վրայ, Հայ գաղտ թի մասին ալ ա՛յնքան տոհմասիրական ջերմ գլխացումներով իր մտացի դիտողութիւններն ըրած է:

Ճափայի գեղեցիկ մարաքաղաքը՝ Հիսիսային - Արևմտեան եզերաց վրայ՝ հալանտական զաղթականութեանց բազմամարդ և բարեբեր երկիրներէն մին է: Արտաքին ուշագրաւ երևոյթ մը չ'ունի. բազմաթիւ թուփերը և նարդիլի (Հնդկական ընկոյղ) ծառերն իրենց փետրածէ տերեւներով՝ թանձրամած անտառի մը գաղափարը կը տան նաւահանգիստը առաջին անգամ մտնողին: Քարաչէն ալ նեղ քարափին վրայ կը գտնուի մաքսատունը, համբարանոցը և շոգեկտրի կայարանը, ուսկից կը զիմէն նախ վաճառականութեան գործատեղին, ուր կառուցուած են նաև Տէրութեան քանի մը պաշտօնատուններն, և յետոյ հեազհետէ յառաջանալով միայն կերէին Պաթավիայ գեղեցկագոյն մասերը, լալն, ծառաղարդ փողոցներն, չքեղ, փայլուն կրպակներն և ընդարձակ պարտէզներու մէջ կառուցուած միայնակ տներն՝ որք աւելի հոյաչէն տմառանոցներու երևոյթը ունին: Լայն գետ մը Ճափայի ներսերէն ճիւղաւորուած կը կտրէ քաղաքը և կը դիմէ գէտի ծով: Բարձր և ամուր թուժեր կը զսպեն իր խռովայոյղ հոսանքն և կ'արդի-

լեն երկիւղալի ողորումներն որք հին ժամանակ այնքան յաճախացաւ էին:

Ծովեզերեայ կողմերը ցած և ճահճային լինելուն օղը խիստ վատաւորը է, և ընդհանրապէս այդ մասերն անբնակ են: Դէպ ի ներսերը յառաջանալով՝ երկիրը հեռզհեռէ կը բարձրանայ, և բնակութեանց տեղին բարեխառն և առողջարար կլիմայ մը կը տիրէ: Հարկ է սակայն միշտ գիշուշանալ գիշերուան խոնաւութենէն և այն թանձր մշուշէն որ սոկող կը պատէ քաղաքը: Անցողայն անձինք գրեթէ միշտ կը տառապին Malaria fever գրգռելի հիւանդութեամբ որ շատ անգամ մահաբեր կը դառնայ:

Պաթալիա երկու եղանակ ունի, անձրեային և երաշտաին, առաջինը կ'սկսի Նոյեմբերէն և կը տևէ մինչև Ապրիլ: Բուռն հովերու, տեղատարափ և յորդ անձրեւներու, զով, սլայծառ և ախորժելի օրերու յաջորդութիւն մ'է այդ եղանակը որ միւսէն նախընտրելի է, քանցի երաշտի ժամանակ տիրող տաքն անչար՝ ժութեան և թուլութեան կը մատնէ մարդուս ոչ միայն ֆիզիքական՝ այլ նաև իր հոգեկան ու մտաւորական կարողութիւնները: Արևու հրատապ ճառագայթներու ստատկութիւնը մեղմացնելու մեծապէս կ'օգնեն՝ փողոցներու և ճանապարհաց երկու կողմը շարուած բարձր և տերևախիտ ծառերն, որք վեհ և հիանալի տեսարաններ կը պարզեն:

Պաթալիա ունի գեղեցիկ ճանապարհներ, որոց մէջ երևելի են Ռէսպէկ և Նորադէկ, գետին երկու կողմը լինուած, որք մանաւանդ գիշերը ելեքտրական լոյսերու փողփողմամբ Արոպական բաղմալէն վայր մը կ'յիշեցնեն: Մի փոքր հեռու կը գտնուի քաղքին ամենէ գեղատեսիլ մասը, Ասինկարէյն անուանեալ արքունի պալատը, որու մշտագալար ու կանաչագեղ օթոցը անցորդին ճշմարիտ հրճուանքն է: Այս դաշտին բոլորտիքը չինուած է լայն ճանապարհ մը և ծառազարդ ճեմելի մը որ ամեն առաւօտ և իրիկուն կը զուարթանայ չրջագայող բաղմութեամբ: Հոս կը բնակի Արոպացւոց հարուստ և աշխուկան դասակարգը՝ նորալէն, սինազարդ և փառապանծ տուներու մէջ: Այս դաշտին վրայ կը գտնուի նաև Առտակալին չքեղ պալատը՝ ընդհանրապէս անբնակ: Բնդունելութիւն, պարահանդէս և հացկերոյթ կը լինի ամեն անգամ որ Առտակալը կ'իջնէ Պօփօրէն: Պաթալիայ գեղեցիկ արուարձաններէն մին՝ ուր կը բնակի մըլտապէս:

Արքունի դաշտին վրայ կը նային Տէրութեան երկու թան-

գարանները մին յատկացեալ է բնագիտական առարկաներու, ինչպէս չորացած կամ լցուած դանազան դուռնուոր թռչուններ, սողուններ, ոսկերիութիւն, հին ու նոր դրամներ, ծովային խեցիք և այլն։ Իսկ միւսը կը պարունակէ արձաններու և կուռքերու հաւաքածոյ մը, Հնդկաստանի և մոտակայ կղզիներու ձեռարուեստներ, պամպուլաշէն տուններու մանրանկարներ, հին Ռուսներու ոսկեայ և ադամանկեայ զարդեր, գէնքեր, մահապարտի պատժական դորժիններ և այլն։

Շէնքերուն մէջ նշանաւոր են Տէրութեան գործառնութեանց պալատը, պանծատունը, համարատունը, համալսարանը, թատրոնը, միջնաբերդը և Հարմոնի ու Քօնքորտիա անուանեալ տիւումրիներն, մարմարաշէն հոյակապ շինուածներ՝ ուր Եւրոպացոց ընտիր գոտակարգը կը հաւաքուի աւետիցիներ, պարելու և գրօնելու համար։ Յիշատակութեան արժանի է նաև Ճակատրա կոչուած մեծակառոյց եկեղեցին որ 1650 ին շինուած է և ցարդ կը մնայ իբր սւշադրաւ հետիւթիւն մը։

Բնակչւ. — Պաթափիոյ բնակչաց թիւն է 114,566 որք երկու գլխաւոր կարգի կը բաժնուին, այն է Եւրոպացիք և երկրականք։ Եւրոպացւոց մեծ մասը կը կազմեն հոլանտացիք, յետոյ կը գան Գերմանացիք, Անգղիացիք, Քաղիացիք, Եբրայեցիք, Հայք և այլ ազգեր։ Քրիստոնէից մէկ մասն ալ խառնածին են, թխապ կ'մ են և կը կոչուին Սեմիթ։

Հոլանտացիք՝ իբր եւրոպական բարեկիրթ ազգ՝ կը փայլին մի շատ բարեմասնութեամբ։ Բարեհամայր են, ընկերասէր, հայրենասէր և միշտ պատրաստ սփռելու թշուառք, քաջալերելու արժանիքը և սիրելու արդարն ու բարին։ Ունին իրենց որբանոցը, մանկապարտէզը, Տէրութեան դպրոցներն ու համալսարանը, ուր առաջնորդանոր ուսուցիչներ ազգին պիտանի անձեր կը պատրաստեն։ Արժակեն գեղարուեստները, կը թափանցեն զիտութեանց, և համընթաց կը հետեին քաղաքակրթութեան ամեն քայլերուն։ Նորին Վեհափառութիւնն Վիլհէլմինս նորաւոր թագուհին իր ներկայացուցիչն ունի յանձին Պաթափիոյ Փոխարքային կամ Աուսակալին, որու ընդհանուր հրամանատարութեան ու բացարձակ իշխանութեան ներքեւ կը մնայ չափան և հոլանտական Հնդկաստանը։ Աուսակալի պաշտօնէութեան ժամանակամիջոցն է հինգ տարի, և կարող է վերընտրելի լինիլ։ Իրեն խորհրդակից ունի միշտ բարձր տաեանը կամ խորհրդարանը, կազմուած նշանաւոր ու ձեռնհաս անձերէ, որք

ամենայն արթնութեամբ և իմաստութեամբ կը հսկեն սահմանադրական օրինաց անթերի կատարման: Տէրութեան եռանդուն ջանքն եղած է միշտ բարգաւաճել երկիրը, ծաղկեցնել առևտուրը, կրթել ժողովուրդը և ոչինչ չխայել իր հպատակաց անդորրութեան ու բարօրութեան համար: Իր կարևոր կարգադրութեանց և հանրօգուտ հիմնարկութեանց մէջ նշանակելի է մանաւանդ Որբոց Սեռեակ կոչուած հաստատութիւնը՝ որ զգալի ծառայութիւններ կը մատուցանէ իբր կտակակատար՝ անկտակ մեռելոց, և իբր հայր ու պաշտպան՝ դեռահասակ, որք մանկանց:

Հոլանտացիք մասամբ կաթսիկ են և մասամբ Բողոքական. ունին իրենց յատուկ եկեղեցիները, թէ և չեն այնքան բարեպաշտ ու ջերմեռանդ: Ընդհանրապէս պաշտօնատարք են, գինւորականք ու գրադիրք, իսկ վաճառականութիւնը և արուեստները աւելի եւրոպական միւս ազգաց ձեռքն են:

Ներկականք՝ խառնուրդ մը զանազան ազգաց ու ցեղերու, քաղքիս բնակչաց ամենամեծ թիւը կը կազմեն (76,169) և Ներսպացիներէն անջատ կը բնակին: Սոքա կը կոչուին Մալալացիք, որ կը նշանակէ թափառականք, դէմքով սղոճագոյն են և կրօնքով մահմետական, թէ և մասամբ պահած են նախկին հեթանոսական ծէսերն ու սնտի արարողութիւնները: Բնաւորութեամբ հանդարտ են, մարդավար և հիւրասէր. կը պատուեն մեծերը և մանաւանդ իրենց ծնողաց համար խորին յարգանք կը տածեն: Իրենց վիճակէն դո՛ւրջ հարստութեան և ոչ մեծութեան հետամուտ են, օրն օրին կ'ապրին, և կ'աշխատին իրենց ապրուստը հոգալու շարժ: Մաս մը կ'ըրազին հողագործութեամբ, նաւարկութեամբ, ձկնորսութեամբ, մաս մ'ալ Ներսպացւոց մօտ կը ծառայեն:

Մալայացիք ընդհանրապէս կը բնակին պամպուաչէն տնակներու մէջ, ուր ամեն ինչ, կահ կարաւրն նոյնպէս պամպուէ շինուած է, պարզ, անպաճոյճ՝ այլ յոյժ մաքուր: Իրենց զիստւոր սնունդն է խաչած բրինձ, չոր ձուկով և զանազան ընդեղէնով համեմալ: Կը սիրեն զրօսանքը, զուարճութիւնները և ունին իրենց յատուկ գերասաններ, պարող կանաք և նուագարաններ որք կը բաղկանան մեծ ու փոքր պղնձեայ անօթներէ, մեծ տաշտէ և տեսակ մը ջութակէ: Այս ամենը կ'արտադրեն ահեղաձայն և անախորժ եղանակներու միօրինակութիւն մը որ իրենց համար խիստ հաճելի է:

Երկրականաց կարգէն յետոյ կը գան Չինացիք (26.889), և փոքրիկ դաշթականութիւն մը Արարացոց և Բանկացոց: Երկրին բոլոր արհեստներն, փերիզակութիւնը, խանութպանութիւնը և այլ շահարեր գործերը գրաւած են Չինացիք, արթուն, ճարպիկ, գործունեայ՝ այլ խորամանկ ու խարերայ ժողովուրդ մը: Սոքա հեթանոս են և կը պաշտեն Պօ չաստուածը. սոքա՛ն են իրենց երկրին հագուստը, տուներուն ձևը և կարասին: Հաւատարիմ աւանդապաշ իրենց նախնեաց՝ տան մէջ ամենքը ունին իրենց յատուկ չաստուածը՝ որու զոհ կը մատուցանեն. կը վառեն մօմեր և նուիրական թուղթեր շար, զիններէ ազատ մնալու համար:

Բերք. — Պաթափիս ճափայի միւս մասերուն պէս արգաւանդ և բարեբեր հող մ'ունի, և մեծ առատութեամբ կ'արտադրէ բազմատեսակ պտուղներ, բանջարեղէն և արմաթ: Ընտրեալ ոյն պտուղներն են անանաս, ջրօկ (նարինջ), պիսան (պանան), մանգա, ճամպու, ռամպուտան, մանգիստան: Արմատաց մէջ բրինձ, չաքար, թէյ, լեզակ, խաչուէ, պղպեղ և նարդիլ, որ արեւելեան շնորհաստանի յամենէ պիտանի ծառն է: Յիսուն կամ վաթսուն ոտք բարձրութեամբ այս ուղղածիդ ծառերն իրենց դադաթին վրայ միայն կը կրեն ոտներն և պտուղներն՝ զորս երկրականք տարին իննը անգամ կը քաղեն:

Համառօտակի թուենք այն օգուտներն զորս ժողովուրդը կը վայելէ ոչ թէ միայն պտղէն այլ նոյն ծառին ամենախորք մասնիկէն: Հասուն նարդիլի կաթէն կը հանեն իւղ՝ կերակրի և ճրագի գործածութեան համար: Պողին կեղեկէն կը կազմեն դեղալ ու շերեփ. տերեւոց ճիւղերէն աւել, և տերեւներով տուներու ծածկոց ու կողով կը հիւսեն: Բունին վրայ կը գտնուի հաստ կեղև մը սրով ուռկանի լար կը շինեն. իսկ բունը կը գործածեն կամուրջներու, աստուներու և տներու համար: Մանրին արմատն իսկ դեղ և զանազան հիւանդութիւններ կը բըժըղէ:

Ճափայի միւս քաղաքները կ'արտադրեն նաև խէժ, մետաքս, կանեփ, սլըրաու, պամպու և ճափ ու Սնօ կոչուած ալմիւն փայտերը որք տներու և կահ կարասեաց շինութեան կը ծառայեն: Ճափ իր արդիւնաւոր բերքերէն զատ՝ կը փայլի նաև իր հրաշալի և աննման բուսաբերութեամբ: Թուփերու, տունկերու և արեւելեան բազմատեսակ տերեւներու առատութիւնը, իր դարաւոր հսկայ ծառերը և մշտադալօր մարգերը պերճօրէն

կը զարդարեն երկիրը, և կը շեշտեն բնութեան այս գեղածի-
ծաղ տեսարաններն օրօց առջև մարդս հիացած կը մնայ և
երկրաւոր դրախտ մի կ'երագէ:

Եւ արդարեւ ճշմութիւնաւոր օժտուած է բնութենէն, և
կրնայ պարծիլ իր անթիւ լայն գետերով, կանաչագեղ բլուր-
ներով ու ձորերով, իր աշեղծայն ջրվէժներով և այն հովա-
տուն ու հաճելի վայրերով որք ճամբորդը կը դիւթեն: Ճշմա-
յի գեղեցկութեանց այս մանրանկարը կրնանք նկատել Կուսա-
կալի պարտէզն ի Պոկոր, որ անուանի է աշխարհի մէջ՝ ոչ թէ
միայն իր անհուն ընդարձակութեամբ և տեսարանաց վեհու-
թեամբ, այլ նաև այն պատճառաւ որ քննութեան և հետազո-
տութեան անսպառ աղբիւր մը կը ներկայէ բուսաբանին ու
պարտիզորդին: Երկրի վրայ գտնուած բոլոր բազմասեռ ծառե-
րն, ծաղիկներն ու բոյսերն իրենց օրինակը ունին անդ, որ
հետզհետէ կը զարգանան և կը կատարելագործուին: Տէրու-
թեան մեծածախս խնամոց և յարատե քնքերուն շնորհիւ:

(Մնացեալն յաջորդ բլով)

ԼՈՒՍԻՆ ԴԱՍՊԱՐԵՍՆ

ԱՐՃԻՇԵՅԻՈՅ ԴԻՐՆ

Ղան իր փայտեղինաց մառանն ունի Տաւրոսի լեռնագոտին՝ կամ տե-
ղականը արրաւով փէտի աշխարհն՝ ծովուն հարաւակողմն, իսկ արմանաց
մառանն՝ Արճէշ և Արծիկ գաւառներն, ծովուն հիւսիսակողմն: Այս գա-
ւառներն ունին սքանչելի դիրք, օդ, ջուր և բարեբեր հողեր, օրօցմով
կ'արտադրեն հսկայ բնակիչներ՝ Սպարդակուն կուրծերով ու սրտերով, և
յողթանդամ անասուններ: Արճէշ գաւառն, որ Քաջբերունիք ալ կ'ըս-
ջորջուէր ի հնումն, անշուշտ մի միայն Տիտաններ արտադրելուն համար
չէր որ այնպիսի նախաձեռնի անողոս մ'ստացեր էր, այլ և իր բուսական
քաջաբերութեան պատճառաւ: Մեր այս վճիռն ստոյգ լինի թէ ոչ, բա-
ցարձակ ճշմարտութիւն մ'է սակայն, թէ այն գաւառներուն անօրինակ
բեղմնաւորութեան նպաստած են բնութիւնն ու արհեստն — երկու ստեղ-
ծիչ ձեռներ — իրարու աջակցելով: Արդարեւ յեղինկայ արհեստաւորն ու
պարտօնեայն իսկ ունին իրենց դարձին հմտութիւնն, առաւել կամ նուազ,
սակայն մօր Ղլլլլ՝ գլխովին հակազատկեր մօր գաւառին ու նահանգին —
գուցէ և այլ բազմաթիւ նահանգներու — մշակական դրութեանց, գիտա-
կան երկանց ծնունդ է իրօք, բարեկիշտապի նախնեցմէ ժառանգութիւն
մնացած. ապա թէ ոչ՝ ո՛չ դարաւոր տգիտութեամբ բլշտին Արճիշէցին ու
Արծիկէցին կընդին յղաջած ու երկնած լինիլ լայն, և ո՛չ եկամուտ

դուրերն ար ինչպէս երկրագործական շատ մը բաւեր, ասացուածներ ու սփ-
վորյթներ հայերէն կ'գործածեն, այս մէջման ալ հայերէն րիւր կ'անուա-
նեն. եւրոպական արդի երկրագործական դրութեան պատուարժտն մաս-
նագէտներուն թողլով այս մասին վճիռ մ'արծակելն, մէք համառօտ նկա-
րողները զայն: —

Մարտ ամսոյ վեջեր կամ Ապրիլի սկիզբներն՝ մեր Արձիշեցի ու Արծ-
կեցի դիւրւորն կ'սկսի արօթալարել կամ կաթնավարել իր ոտտին արտերն
և նոյն հետաշն տափել: Այսպիսով թէ ամբողջ խոտերու բողբոջներն և՛
մեծ մասամբ արմատներն կ'փճանան և թէ խոնաւութիւնն անվթար կը
պահպանուի հերկին ծոցը: Նախնական այս վար ու տափն առ տուակելն
տեւելու է մինչ Մայիսի սկիզբն, զի Մայիս 10 էն սկսեալ՝ անպատճառ՝
երբ մաս մ'արմատախիլ ու մաս մը խորարմատ խոտեր նորէն ծլիլ ու ա-
ծիլ սկսեր են, կրկին այլ կարգաւ կ'գուլթնավարեն ու կ'տափեն հերկերն,
որ այս գուլթնավարով միանգամ տշնպէս սերմէ կ'իյնին, որ անհար կը
լինի այլ ևս խոտի ծիլ մ'իսկ նշմարել այդ արտօրեկց մէջ, որոց հնձուե-
լէն մինչ 5-10 տարի ևս իրենց լերկ կամ ճաղատ երեսընթիւ տնկործ ան-
ցորդներու հիացում կ'պատճառեն, և հոգերն, ինչպէս կ'ըսեն, հիմալ կը
դառնան և Զուլիսի հրատապ տօթերուն ներքե իսկ թաց ու թօն կ'պա-
հն իրենց ծոցն: Այս երկրորդ վար ու տափն ևս տալին է ճիշդ մինչ
Զուլիս 10. զի երբ արեւ հաղիւ թեւակոխէ խեղդեանի իշխանութեան սահ-
մաններն, արդէն հերուան դիւրերն հասունցած, շամբերու չափ հոծ, կար-
ծր ու բարձր, ծովածաւալ կ'ծածանին և իրենց ոսկեգոյն կոհակներու
ներքե կ'ընկղմին ոտաւորն և — յաճախ — ձիւտորն իսկ:

Հունձքի շրջանն՝ մանաւանդ Բաջբերունեաց երկրին համար՝ հարկ (ինք)
հարանսի օրեր են. — Ամենուրեք զմայլելի ոգևորութիւն, ամենուրեք հիա-
նալի խանդավառութիւն. ամեն այր, կին, երիտասարդ ու օրիորդ և ծե-
րուկ ու մանուկ գօտեպնդ՝ դաշտերը կ'սաւառնին, եղէգնուտ հունձերը
կ'ողորցն, թեւեր քշած և մանգաղ ուն առած, բնաւ ստրակ — վարձու
մշակի պէտք չկայ, զի ընտանիքներն առ հասարակ տաղմութիւն են, մանա-
ւանդ որ՝ այս գաւառներու երիտասարդներն երբեք Պոյիս կամ այլուր
պանդխտելու սովորոյթը չունին, հոգեպարտ տեսարան մ'է որ կ'ներկայա-
նայ աչքիդ. — Ոմանք կ'հնձեն, ոմանք կ'խրձեն, այլ խուրձ կ'տան սայլ-
պաններու և ասոնք դիւրաշարժ սայլերը բարձած՝ նահապետական երգն
ի բերան՝ հունձքը կ'կրեն կալատեղն, մինչ երկսեռ մանկտին, կրակ կոյ-
ծակ կտրած, կ'հաւքտն թափած կուլթներն — հասկ — որոցմէ հանած
հատերով, տասանորդէ զերծ, ինչպէս կ'ըսեն, զիրենց հալաւ հապեասն ու
զուրիշ պետկարիքներ կ'գնեն: Հունձքերու ծոցաներուն տաքօրինակ կարծ-
րութիւնն ու բարձրութիւնն կ'հարկադրեն երկաթի հնձողներն առ նուա-
զըն կանգուզմ մը բարձրէն հնձել, որ հնար լինի որոշն սայլերու վրայ
բառնալ, ապա թէ ոչ՝ անհնար կ'լինի և՛ բառնալ և՛ կրելն: Միացորդ
խողաններն, ուրիշ գաւառներու սովորական հունձերու չափ բարձր,
աշնան հրկիզուելով՝ ամուխի խաւ կ'կողմն կտրօնի մակերեսին վրայ:

Կալատեղերն արդէն վիթխարի դեղերու ներքե կ'հեծն կ'ճռնեն. կրծ-
կտին ու մանկտին և հարս և աղջիկն առ հասարակ կալատեղերը շապիւր

են, սեղմացաւ կառքներ կ'ընտրեն, զորս առանձինն կամենելով, կամ՝
հասայելով կ'երնեն ու հապճեպով կ'պատրաստեն:

Աստուածածնի — Վերափոխման տօնի — ամբողջի (1) երկշքաթն,
որոշեալ այդ նուիրական օրն, որ Յգոստոսի սկիզբներն կ'հանդիպի ընդ-
հանրապէս, մեր դիրւորն իր գութանն ու սերմացուն առած՝ իր կրկնակի
վարած ու տափած արտերն կ'երթայ անյապաղ, առանց նկատելու թէ ե-
ղանակն երաշտ է թէ անձրեւային: Նախ ջերմեռանդութեամբ կ'աղօթէ
անդ, ապա գութանն կ'ընէ և մաճին ու խոփին միջև երկու կանգնաչափ
երկար զոյգ մը տախտակ ակօսածեւ ագռցած՝ կ'սկսի երեքկին վարել իր
հերին և տակաւ հատրնտիր սերմերն նետել տախտակներուն միջև, ուս-
տից կ'ընտրեն նորավար խնամ ակօսին մէջ և վերադարձին փափուկ հողով
կ'ծածկուին, բայց այնպիսի ճարտարութեամբ՝ որ ակօսներն անվթար կը
մնան:

Եւ մինչ մշակներէն օմանք առդին ասպաղոյ կենաց հիմօր կ'ընեն ին
հաւատով ու յուսով, այլք անդին իրենց կաշն ու կուլի կ'ընեն, կ'երնեն,
կալամաղեն, քարմաղեն, օգի ի բուին՝ մոռցած հայն ու ջուրն, քունն ու
հանդիստ և ամուսինն ու անկողինն, ղենուած այն նուիրական որքան դա-
րուօր գաղափարով թէ՝ « Հմէնից ճշգրիտ ու սերտու (բ) բ — մաքուր,
ուղղտիտ — դուռն էն ա (է), որ խոտ հոռովի (խոռձ) օրից չու՛մ
(մինչև) կալի կորկտի — Վարադայ խաչի տօնին — օր ոչ մէջկապը կ'ար-
ձկէ, ոչ տեղը — անկողին — կ'մանէ: »

« Մըր պապերու ծոց, կ'ըսեն փկմով ժամանակով ցորեն կ'ծլեր: »

Այս հանրային եռ ու զեռի մէջ սակայն նկատողութեան ամենէ ար-
ժանի կէտն է մեր անձնուէր գեղջկուհիներու հերաւթիւնն — Նա դարնա-
նէ մինչ աշուն այլ ևս գուլ ու գաղար չունի. իր բաղմաթիւ ճիմրիժե-
րն կերակրելէ, լուարէ թափելէ և կարել կարկտելէ իրա՛ւ ամեն որ ըո-
տիպուած է խմբ շաղել, թիւել, կեր եփել, տաւարները կթել, դեկ կամ
գըրայ (ծփոց) գորնել և յաճախ ահագին բեռ մը հաց շարկած և լորա-
չափ (6 օխտ) պտուկ մը ճաշ և ձեռք բռնած՝ բոկխոտն՝ հեռուօր դաշ-
տերու մէջ աշխատող իր ընտանեաց անդամներուն սնունդ տանել օրն
երկու անգամ՝ առողջ լինի թէ ոչ, յգի թէ ծննդկան:

Չմանա՞նք ըսել սակայն, որ գիրն գրուելէ յետոյ՝ առհասարակ կ'ա-
ղօթեն որ գոնէ մինչ 8 օր աճարեւ չտեղայ, և փաթօրիկ չլինի, զի հօղն
այնքան մանրամաղ է որ փաթօրիկը կրնայ ակօսներն տարել և անձրեն հո-
ղին մակերևոյթը կրել — պնդացնել, որով սերմն անգոր կ'լինի այլ ևս հո-
ղն ճեղքել ու ծիլ արձակել, հետեւապէս և կ'փտի, եթէ մեր ճարտար
մշակն իր արօրով ակօսները լարելէ չփութայ ամենայն գգուշութեամբ:
Դիրն ու թերող օրն կ'ծի անվրեպ, եթէ այդ երկու արկածներէն մէ-
կն կամ միւսին չենթարկուի, և այնուհետեւ անձրեւ դայ թէ ոչ՝ այն
աստիճան արագ արագ կ'աճի որ անհնար կ'լինի Արեւուն այլ ևս շողմտել
անոր արմատներուն, և տէրը կ'աղկածելով՝ թէ գուցէ աշուն վերջերն իր

(1) Կանաւոր շաքարապահի՝ նաւախեաց օրինակաւ
պահիտեհն առաջ:

գլխին հաշիւ — հասկ կապէ — յաճախ կըստիպուէի խաշներուն կերցնել աշարայն: Իսկ դարնան՝ դէթ մի անձրեւ իսկ եթէ ըմպելու բախտ ունենայ, այլ ևս խոնավութիւնն իր տկոսներէն անպակաս կ'մնայ ընդ միշտ: Բայց ամենամեծ բարեբախտութիւն յայսմ՝ կայանայ, որ արեւելեան դժոխաշունչ հովերն մինչ աշխարհի բուսեղինաց հոգին կ'ծծեն, մեր ծովու վրայէն դէհ այս գաւառներն արշաւած տոնեն՝ աշիւքան անհուն շոգիներ կը ներշնչեն մեր գիւրերուն, որ յանկարծ հիասքանչ կ'աճին, կ'ուռճանան, կ'արգասաւորին և ինչպէս ըսինք, աներազեկ աչքերու շտմեր կ'իծուին: Եւ մինչ ոսկեգիտակն Գեմետրէ այսպէս իր բովանդակ պաճօճանքներով պճնազարդ՝ կ'իջնէ փաջ բերունեաց աշխարհն, արդեօք Վերգիլիոսի մը պէտքն ալ անհրաժեշտ չ'իծուի, իր ոսկեղինիկ գրչով գրուածելու մեր օրհնեալ գիւրն ու դրւորն և իրենց անհամեմատ արդիւնքն, որ յաճախ յարդիւն աւելի կ'իլինի:

Այսպէս միւս դաւառացիք շատ արտեր կ'վարեն, իսկ Գաջրերունցիք՝ շատ քիչ: Անոնց արտերն արագ վարուելով կ'վատուածնան. ասոնցք՝ 20-30 տարի կորդ մնալով կ'ուժոյնան: Անոնք թանգ գոմէշներ և Մուս(ու)լի (գոմէշ)ներ կ'գնեն, ասոնք՝ սակաւ եզներ միայն: Անոնք մէկ գուլթան հերկի (գուլթերու) մէջ կ'ցտնեն 2 չափ, ասոնք՝ 4: Անոնք մեծագումար գրամ կ'տան սարալի, ասոնք՝ ընաւ: Անոնք 4 ին առ առաւելն 8-10 և դուն ուրեք 15 արգիւնք կ'ստանան, մինչ ասոնք՝ 20-30-50:

Ահա ինչ գերազանց բանաւոր պտածառով է որ Վան դարերէ ի վեր իր հացի մատաւն ճանչցած է միշտ Արճէշ և Արծկէ գաւառներն, որոց գիւրերու քառակն ու որակն ամէն աշուն ու գարուն տնեդոտ հետաքրքրութեամբ ստուգելէ վերջ՝ միայն ամէն ոք կ'վճռէ իր ընտանեաց տարելից հաց գնելու ժամանակն: Եթէ ամէն գրութիւն իր մեթոտի արդիւնաւորութեան համեմատ կ'գնահատուի, մեր գիւրն ալ՝ կարծեմ՝ ստորին մրցանակի չպիտէ արժանանայ:

Վ.՝

ԾԻԾԵՌՆԻԿ

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ *

* * *

Սիւմոնտ տը Սիւմոնտի ազատ չահարցութենէ ծագած զեղծմունքը նշանակեց, այս է — օրոգչէքի նուազումն, վաճառասեղիներու խռնումն, ոմանց դալթակղերի հարստացումն, այլոց նուաստացուցիչ աղքատացումն: Ս. յս վիճակէն ազատում մը չտեսաւ, եթէ ոչ կառավարութեանց միջամտութեան մէջ: Ս. յս եղաւ նոր դպրոցի մը մեկնակէտը:

* Տե՛ս, ԻԼ 43 երես 565:

Բրուտոն՝ Պասդիայի Ներքաշակաւիւնն տնտեսագիտական հակասութեանց, կ'վերածէ, բայց՝ հեկեկեան տրամասութենէ մղուած՝ նոր սկիզբ մը կ'փնտռէ և արժէքի լաւագոյն սահման մը:

Լուի Պլան ձէռք կ'առնու Ադամ Սթիւնի տրժէքի մասին տուած սահմանն և կ'եզրակացնէ թէ ամեն արտադրանք գործաւոր դասակարգին աշխատութեամբը կ'կազմուի, մինչդեռ գործաւորն՝ որ իբրև աղբիւր կ'բերէ վաճառատեղին իր աշխատութիւնն, ասոր գինը որոշելու ուղատուութենէ զուրկ է: Հաւասար չ'թուիր իրեն չքաւորին և դրամատէրին մէջ եղած կոխն, առաջինն իր կենաց պիտոյից հարկէն ստիպուած կ'գործէ, երկրորդն՝ իր հարստութեանց մի աննշան մասը մէջ տեղ գնելով: Հարուստը ըստ հաճոյս զայն գործածելու ազատ է, չքաւորն իր պիտոյից գերին: Մին իր կամքն յառաջ տանելու փճակին մէջ է, միւսն՝ այդ կամքին հպատակելու բռնադատուած: Սիսմոնտիի նման՝ Լուի Պլան այդ դժուարութեան լուծումը կ'գտնէ կառավարութեան միջամտութեան մէջ, որով հասարակային վարկն սղարտի դնել, կ'ըսէ, գործաւորներու տրամադրութեան ներքէ: Այսպէս ազատութեան բնական իրաւունքը աշխատութեան իրաւունքի կ'վերածէ * և պետական ընկերհաշտութեան հիմը կ'դնէ:

Ի Գերմանիա՝ Մոպէրդիւս, պահպանողական քաղաքագէտ, նուազ ծայրայեղ է իր եզրակացութեանց մէջ, Լուի Պլանին պէս՝ Ատ. Սթիւնին և Ռիքարտի կ'հետևի: Անոնց տուած սահմանն արժէքի մասին՝ այս է՝ «աշխատութեան արդիւնք», զինք կ'յորդորէ այդ արժէքը որոշելու, ըստ կարգի, աւելի խիստ կերպով մը, և կ'կարծէ թէ արժէքի չափը հնար է գտնել սովորական մի օրուան աշխատութեան գիւտին մէջ:

Լասալ, նուազ տեսագէտ, այլ աւելի գործնական, Լուի Պլանի վարդապետութեան յարած կ'մնայ. նա այնպէս կ'կարծէ թէ—բոլոր չարիքը աշխատութեան և առուծախի զեղծումներու

* Արդեւ շատեան յայտնի է թէ՛ տարբեր քաներ են աշխատութեան աշխատութեան իրաւունքն և աշխատութեան իրաւունքն, ձին կ'արտօնէ մարդս ուզած արհեստին ըստ կամաց հետեւելու, միւսն՝ պարտաւորութիւն կ'դնէ կառավարութեան վրայ անգործ քանութիւն գործ գտնելու: Ծ. Խ.

մէջ կ'կայանայ, թէ աղատ շահամրցութեան օրէնքն օրողչէքի երկաթի օրէնք է, և՛ գործաւոր դասակարգի իրաւանց իրրեւ պաշտպան՝ կ'սահանջէ նա որ Պետութիւնն աւելի աղքեցիկ միջամտութեամբ դրամագլուխ ընձեռէ կանխաւ արտադրիչ ընկերակցութեանց կալուածութեան, պատահարներու և հիւանդութեանց դէմն առնլու նպատակաւ, ապահովական ընկերութեանց հաստատութեան համար ֆայլուն իմացականութեան տէր, անուանի խռովարար, Լասալ՝ իր պերճ խօսքով և դրուածներով Գերմանիոյ մէջ ընկերաշտական գաղափարներու խոր արմատներ թողուց:

Իսկ Բարլ Մաքսի գալով՝ Դիւրկօի, Սթիթի, Ռիքարտօի կը հետեւի, բայց տնտեսագիտութիւնն ամբողջովին վերափոխելու յաւակնութիւնն ունի: Ամեն արժէք աշխատութեամբ ստեղծուած լինելով և գործաւորին օրողչէքն իր գոյութեան նուազագոյն պիտոյից իծած լինելով, մէն մի արտադրութիւն կ'ներկայացնէ. « առհրաժեշտ աշխատութիւն մը, առաջին արժէք, որ կը համապատասխանէ գործաւորին պիտոյից, կ'հաւասարի իր օրողչէքին և արտադրութեան ծախքին. ք) վերաշխատութիւն (sur-travail) մը, որ արտադրութեան մէջ երկրորդ արժողութիւն մը կ'ստեղծէ, ուսկից կ'ծագին վաստակները, խնայողութիւնները կ'կազմուին, և որոց կուտակումն, Դիւրկօյի նայելով, յառաջ կ'բերէ դրամագլուխը: Ուրեմն Դրամագլխի արտադրութեան բոլոր գաղտնիքը կ'կայանայ՝ կարելի եղածին չափ առաւելագոյն քանակութեամբ, վերաշխատութիւն ստանալու մէջ, այսինքն՝ վաստակներ՝ ի գործ դնելով մեքենաներ, օրողչէքը նուազեցնելով, օրուան աշխատութիւնն ընդերկարելով և:» Որքան անհրաժեշտ աշխատութիւնը նուազի, այնքան վերաշխատութիւնը կ'աւելնայ: Որքան գործաւորը տառապի, այնքան դրամատէրը կ'հարստանայ: Բայց դրամատէրներն ևս իրարու հետ կ'շահամրցին: Անոնք որ քաջ դիտեն վերաշխատութիւնն լաւագոյն կերպով շահագործել, ի վերջէ կ'կործանեն անճարակ դրամատէրներն: Այսպէս՝ իրաց բնական զօրութեամբ՝ այժմեան արտադրութիւնը կ'յառաջանայ ոմանց տնչափ հարստութիւն բերելով և մեծագոյն մասին յարաճուն թշուառութիւն:

— « Ուրի զրամագլուխն վերաշխատութիւնէ ծնած, իր բոլոր ձեւերով, կ'ներկայացնէ միայն ուրիշ աշխատութեան գրաւումը, մեղմացած գերութիւն մ'որ պիտի անհետի հին գերութեան պէս: Մեր ժամանակի ընկերային և տնտեսական դժուարութիւններն պիտի լուծուին միայն, երբ զրամագլխի կտը-

մութեան կերպը ջնջուի: Արիւն աշխատութեան դրաւիչներն ըստ կարգի պիտի դրաւուին:

Ահա այսպէս, Գարլ գիտական բանաձև մը կ'ընծայէ յեղաշրջական ընկերութեան և այս նպատակաւ կ'հիմնէ Նշանադր ընկերութիւն մը:

Դիւրկոյի գրամագլխին տուած սահմաններէն և Ռիքարտօի արժէքին տուած բանաձևէն կ'ծագին պետական ընկերութիւններ և յեղաշրջական ընկերակազմներուն վարդապետութիւնները:

Նորորդ տեսակ ընկերակազմութիւն մը պիտի ծնէր Ռիվիէրի դրած սկիզբէն և Ատ. Սմիթին այս նկատմամբ ըրած կարգ մը կիրառութիւններէն: Արդէն տեսանք, որ Ռիվիէր ամեն տնտեսական զարգացման աղբիւրը անձնական շահու մէջ գտաւ, բայց եթէ անձնական շահն ամեն տնտեսական զարգացման աղբիւր է, այդ շահը կ'արտօնէ նաև զօրացնել ամեն տեսակ ինքնասիրութիւն, օրինաւոր կ'գտնէ ոմանց հարստութիւնն, այլոց թըշուառութիւնն և ամենուն տառապանքը:

Այս տեսակէտով՝ տնտեսական սոյն սկիզբն բարոյական սկիզբ մը դարձաւ: Երկրորդ դպրոցի մը ծնունդ տուաւ այն օր, բնականապէս, ստիպեց մարդիկը յինտուել ներշնչի սկզբանց մէջ, այս է՝ ողորմասիրութեան, հլութեան, փոխադարձ անձնասիրութեան մէջ՝ ընկերային ազէտից դէմ դարձաններ:

— «Արեւմտեան քրիստոնէական բարոյական օրինաց դառնալով, դերագոյն իտէալի մ'անդուլ զիմելով՝ կրօնի և հաւատոյ վահանին ներքեւ, կարեւր պիտի լինի դռները տնտեսական կռիւներու վախճանն, ընկերային ազէտից մեղմացումը: »

Յրանսայի մէջ Վիլնէօլ-Պէրժմօն քրիստոնէական ընկերակազմութեան հիմնադիրն եղաւ, Շարլ Բէրլէն Պեթիոյ մէջ, Գերմանիոյ մէջ՝ Քէտլեր եպիսկոպոսն, և Անդրիոյ մէջ՝ Տընիսըն Մօրիս:

Երրորդ այս նոր դպրոցը կ'առաջէր, Լը Բլէյ՝ թէ տնտեսագէտներու սկզբունքն և թէ ընկերակազմականներու տեսութիւններն՝ իրր նախընկալ դադարաւորներ կ'նկատէր: Իրողութիւններն աւելի խղճմտութեամբ ուսումնասիրելով՝ իր մեծ և հմտալից վիճակագիրներուն ձեռնարկեց, և գործաւոր դասակարգներուն ամեն պիտոյքն, ամեն ծախքն և ամենէ չնչին միջոցներն դասաւորեց: Բնկերային խաղաղութեան ընկերակազմութիւնն այդ տնտեսական գէտին վարդապետութիւնն ընդունեց, անոր հետագո-

տութիւնները շարունակեց և՛ անոր մէթոտէն ներշնչուած՝ իր մենագրութիւնները հրատարակեց: Լը Բլէյ և իր աշակերտները, կերպով մը, տնտեսական գիտութեան զաշնադիրներն եղան, օժտելով զայն իրենց մեծ մի գործով՝ Երկու Աշխարհներու Քրթաւորները, որ անսպասելի դանձմ'է: Բայց Լը Բլէյ իր նախորդներէն աւելի հաստատուն սկզբունք մը և աւելի կայուն օրէնքներ չգտաւ և գիտական աւելի ճշգրիտ ձեւերով չհամագտակեց իր գեղեցիկ խուզարկութեանց արդիւնքը: Այնպէս թե՛ թե՛ անոր արդիւնաւէտ զօրութիւնը, կտակներու ազատութիւնն ու Տանտարանեայ պատուիրանքի պաշտանութիւնը հոջակեց: Գիտութեան նոր մղում մը տալու տեղ, անոր շրջանէն դուրս ելաւ, և, տնտեսագիտական խնդիրներ լուծելու նպատակաւ, բարոյութեան կանոններուն կոչումն ըրաւ, քրիստոնեայ ընկերահաշտականներուն պէս, կամ օրէնսդրական իշխանութեան, պետական ընկերականներուն պէս: Իր օրինակին հետեւեցան աշակերտներն. զաշնադիրներ մնացին, և ոչ մին պատմագէտ եղաւ:

Նոր Գերմանիոյ նորագոյն դպրոցն այդ պակասը լեցուց: Քնիպս՝ 1855 ին՝ հրատարակեց Քաղաքական Գործադրութեան մը պատմական պետական շահութեամբ: Յաջորդ տարին Վ. Ռօսէր լոյս հանեց Տնտեսական Գործադրութեան մը, մի և նոյն ոգով գրուած:

Այս երկու տնտեսագէտները ցոյց տուին որ արտադրութեան այլազան ձեւերն և անոնց յաջորդական այլափոխութիւններն բացարձակ սկզբանց արդիւնք չեն բնաւ, այլ ժողովրդոց պատմական զարգացման հետեւանքը: Իրենց յաջորդները նոյն դրութեան հետեւեցան, մերթ տնտեսագէտներու, մերթ ընկերահաշտականներու կողմը հակելով: Այս վերջինները կոչուեցան մոլղէի ընկերավարներ:

Պ. Պ. Շաֆլ և Վակնէր իրենց ընտրականութեամբ երեւելի հանդիսացան՝ ջանալով մէն մի մեծ դպրոցներէն քաղել ինչ որ իրենց դարձնական կ'ըլլէր, մինչդեռ ուրիշներ, մանաւանդ Պ. Շմոլեր և իր աշակերտներն, հաւատարիմ մնացին պատմական մէթոտին: Ասոնք ուսումնասիրեցին տնտեսական մեծ երեւոյթներն, անոնց ծագումն և զարգացումը պատմութեան մէջ, և Ամեն ընկերային վիճակ, ամեն ժամանակամիջոց իրեն յատուկ արտադրութեան եզանակներն ունի: »

Այս ամենը կանոնաւորող սկզբունքն ու օրէնքն կ'այլափոխին մէն մի ժողովրդեան և մէն մի քաղաքակրթութեան

հետո վայրենի վիճակ, բարբարիկ վիճակ, քաղաքակիրթ վիճակ նոյնքան տարբեր աշխատութեան կազմաւորութեանց կ'համապատասխանեն, և քաղաքակիրթ ժողովուրդներու ծոցն, այդ կազմաւորութիւնն կ'այլափոխի իրենց յառաջդիմութեան մէջ մի ժամանակամիջոցին հետո՝ այսպէս՝ աւատական և արքայական շրջաններ այնքան անուանի եղած են իրենց արտադրութեան եղանակներով որքան իրենց քաղաքական և ընկերային կազմաւորութեամբ: Իսկ արդի տնտեսագէտներու վարդապետութեան գալով, առեւտրական ու ճարտարական շարժման արդիւնքն է այն շարժում՝ որ Ֆրանսական Յեղափոխութենէ առաջ պատահեցաւ. իրօք այն կ'ներկայացնէ քաղքենութեան հաստատութիւնն: Ռոխեր այդ հաստատեց հողագործութեան համար, իր աշակերտներն՝ տեղափոխութեան միջոցներուն, վրոխնաւորութեանց, վարկի, գրամտական գրութեան և ընկերակցութեան տարբեր ձևերուն համար: Պ. Լ. Պրէնդանո նոյնը ցոյց տուաւ անգլիացի գործաւորներու միակցութեանց (syndicat) համար, որոց ծագումն հին համբարներու մէջ գտաւ:

Այս վերջինն՝ գործաւորական խնդրոյ մասին գրած մի ուսումնասիրութեան առթիւ, այսպէս կ'ամփոփէ իր դրութեան իմաստը. — «Մարդկութեան և քաղաքակիրթութեան նպատակն է ամեն անհատի հայթայթել իր կարողութիւններն ըստ կարի կատարեալ զարգացման հասցնելու միջոցները»:

Այս կերպով՝ գիտութեան նոյն իսկ մեկնակէտին վերադառնալ է:

Արդէն Քէսնէյ, աշխատութեան ազատութիւնը պահանջելով, ուրիշ նպատակ չէ ունեցած եթէ ոչ — «Ամեն անհատի տալ իր կարողութիւնները կատարելապէս զարգացնելու միջոցը» Այս կերպով մեկնած են միշտ տնտեսագէտներն իր վարդապետութիւնն: Եթէ աշխատութեան ազատութեան բերմամբ ումանք հարուստ և այլք աղքատ կ'լինին, պատճառն այս է որ ումանք մտային բարձր և այլք ստորին կարողութեան տէր են: ամեն շինովի կազմաւորութիւն, ի՛նչ պատճառ որ ունենայ, կը բռնական, օրէնսդրական, քաղաքական, իմաստասիրական կամ պատմական, պարզապէս կ'արգիլէ մարդու կարողութեանց ազատ զարգացումն: Այս տեսակէտով՝ Քէսնէյի սկիզբն անտարակոյս աւելի արդար և համապատասխան է քաղաքակիրթութեան ողջոյն քան թէ վերանորոգման և վերակազմութեան ուրիշ ու է երեւակայի խորհուրդներ:

« Եթէ կայ միակ միջոց մ'ամեն անհատի թող առ օր իր կարողութիւնները կատարելապէս արտայայտէր, այս միջոցն է, կարենալ բնելո՞ւ ազատութիւնը» Այս սկիզբն՝ իր հետեւութեանց բերմամբ, կ'առնէ մեզ Սիսմոնտի վարդապետութեան, այսինքն՝ թող առ օր գործատէրը չահագործէ գործաւորն, հարուստն՝ աղքատը, և ամենքն աւենուն դէմ պայքարի մղել, մինչև տեղամ Կործակից ընկերութեանց կազմութիւնն (trades-unions) որոց հետեիլ կ'յորդորէ Պ. Պրէնդանս Եւրոպայի գործաւորական միութեանց, ինքնին ուրիշ բան չէ եթէ ոչ Քէսէյի ըսկիզբին աւելի կատարեալ կիրառութիւնն. վարդապետ և բանւորի մէջ կոխն աւելի սաստկացնելու և ընդհանուր պայքար մը փութացնելու մէջ հատիկ միջոց մը:

Այսպէս՝ մէկ ու կէս դարու հետազոտութիւններ և փորձառութիւններ, երբեմն չառ աղէտալի, մեզ ետն կ'առնին և կը հասցնեն քաղաքական անտեսութեան նախնական վիճակին: Եւ միթէ այդ գիտութիւնը դատաւարաբար է՞ յաւիտեան այս յոռի շրջանին մէջ դառնալու:

(Հարունակիլի)

ՄՔՆՈՐ ՄԱՅՐ

ԱՌ. Հ. Մ.

Նոր զարնան հետ, նոր ծաղիկներ բուրեցին,
Զեփիւռ, աշիֆ, պա՛ր բունեցին խանդավառ,
Բնութիւնը մոռացիւ՛հ ե . . . : Առանձին
Եւ անձրայի մնաց մա՛յրը վշտահար . . . :

Տարին կուգայ, եւ աշերով իմ աղօս-
Չուր կ'որոնեմ ալն դաշխար պատանին,
Անաշուրիւն մը կը ստոյի հոգւոյս մօտ,
. . . Յիշատակներ զիս դեպի վի՛ն կը քսնին:

* * *

Անհունին դեմ ցցուած մենիկ նոնիներ,
— Շիրմի խոշոր մուկեր, սեւ սեւ մուխերով, —
Վսակն անոնց քով երգելով կը սահեր,
Սիրախարհաց . . . զոր շրտիկն անխոռով . . . :

Զեիև հասներ հոն կոհակներ մոռնչոյ,
 Եւ ստուերին տեղ ցաւասանջ Պայրընին
 Հովուունի՛ մը կը քափառեր սիրաշոյ,
 Իր արինգին նռագներն՝ յերկնային:

Հոն ամեն քան Արեւե՛լքն էր սիրաքոյր,
 Մեղի զիշերներ ու շուն ցաւե՛ր մեղմանոյշ,
 Ուր հաշիւն սիրեն՝ հառաչոյ, ասողք՝ շուն,
 Ու ժամերը երագաւե՛ս ու ինոյշ . . . :

*
* *

Շուտ խամրեցան ծաղիկ օրեր աշնան մօտ,
 Եւր զարունը մեզ չի քերս՝ աւնոնցմէ,
 Հիւնակ այրոյ ցաւ մ աջերես իմ անձկոս
 Արսասութի հոռակ կաթիլներ կը փաւե . . . :

Կը մտածեմ, . . . շատեր ժպտին զարնան հետ,
 Թիքեղնիկներ կընկեն ծաղիկի ցօղն ու շոյ, . . .
 Հագիւ ապրած . . . զուգե կըլլաւ վաղն անհետ,
 Եւ ինձի հետ իմ երագներն ալ մաշոյ . . . :

*
* *

Եւր զարնան հետ նոր ծաղիկներ բուրեցին,
 Զեփիւռ, աշիֆ պա՛ր բռնեցին խանդավառ,
 Բնութիւնը մոռացկոս է . . . : Առանձին
 Եւ անմպի՛ս մնաց մա՛յրը վշտահար . . . :

Տարին կուգայ, եւ աջերով իմ աղօս
 Զո՛ւր կ որոնեմ քեզ դաշխահա՛ր պատանի,
 Քե՛զ կը յիշեմ արսասուագին ու անձկոս,
 Երբ այրոյ ցաւը զիս վրէժի՛ն կը տանի . . . :

Իզմիր

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆԵ

ՍԱՂԻՄԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Քրիստոնէութեան այս մայրաքաղաքին վրայ շատ բան կայ գրելիք, հետազօտելիք և ուսումնասիրելիք - պատմական, ազգային ու հնագիտական - զորս եթէ մանրամասնաբար ուրուագծել հարկ ըլլայ, պրահներ չը պիտի բաւեն ու ամբողջ հատորներ պիտի լեցունին. ուստի միայն Մարկիսի կիրակի օրուան և Ս. Զատիկի առթիւն ի Ս. Յակոբ և ի Ս. Յարութիւն կատարուած հանդէսներուն համառօտ նկարագիրն ընելով՝ պիտի բաւականանամ, պատե՛հ ժամանակի թողլով Ս. Տեղեաց պատկերը գծել, յուսալով թէ սոյնին հրատարակութիւնը Պատ. Մամուլի ընթերցողները պիտի հետաքրքրեն ու մօտեցնեն Քրիստոնէութեան օրրան ու վաւարանին եղող հրաշալի վայրերուն:

Մարկիսի շարժի իրիկուն ու կիրակի առտուան ժամերգութիւնը Ս. Յարութիւն տաճարին մէջ կատարուեցան, որ վաղէն գրեթէ 40 վայրկեան հեռու է. Հովայ բազմադարեան շէնք մը, սեցած կամարներով, հաստակաւոյց սիւներով ու բազմաթիւ մասի խորշերով. ունի երկու գրէթ՝ մեծ և փոքր, յուսաւոր մեծ գմբէթին տակ կայ Քրիստոսի Տեսնման Ս. Գերեզմանի հօկայաշէն, հազարաւոր արծաթէ կանթեղներով ու զոզան, որուն վրայ երեք ազդերու կողմէ ամեն գիշեր Ս. Պատարագ կը մատուցուի. հայոց յունաց և լատինաց Ս. Գերեզմանին ճիշտ դիմացը՝ յունաց Աշխարհամատան եկեղեցին, աջ կողմի լատինաց, իսկ ձախակողմը 33 - 40 աստիճան բարձրութեամբ վերնատան մէջ հայոց եկեղեցին. ուր պատարագի խորհուրդին աւարտելէ ետք, Մարկիսի առաւօտեան հանգիստը թափօր կազմուեցաւ, որուն կը նախագահէր Ս. Պատրիարք հայոցը, Թափօրին առջէն կերթային վաղիկ երեք պահակները (գալաս) իրենց համազգեստով. ձեռքերին բռնած խաչը գաւազանները (տօս) դէտին ծեծելով. ապա ձիթենեաց ահագին օտս մը՝ զոր կ'իլէր միաբաններէն մին. մեջտեղէն մեծագիր արծաթեայ խաչը՝ զոյգ մեծակախներով, որուն կը հետեւին խաչավառները, դպրաց խումբը, սարկաւազները, և միաբանութեան ամբողջ վարդապետները՝ շուրջառագեւտ՝ ձեռքերին խաչ և Աւետարան բռնած. ապա եպիսկոպոսական դասը, նոյնպէս շուրջառ. եմբիօրն, գաւազան ու խաչ առած. յետոյ արմաւենիներով պահուած երեք խաչեր՝ որոց ետեւն երեք բուրժաւակի սարկաւազներ, ձեռքերին տապանակներ բռնած՝ կը խնկարկէին. Ամենէն վերջը ծերունազարդ Պատրիարքը՝ ակնախիւռ խոյր մ'ի գլուխ. ծանրագին զգեստներով բռնաւորուած՝ գաւազան և խաչ ի ձեռին յուշիկ յուշիկ կը քալէր, որուն քանդակներէն կը բռնէին երկու սարկաւազներ. Ապա խաղաղութեան թափօրը՝ իրենց եկեղեցական զգեստներով, տարաղներով, սարկաւազներով, վարդապետներով ու պահակներով, որուն կը նախագահէին երկու եպիսկոպոսներ. դուռին սազաւարտ, ձեռքերին խաչ ու գաւազան բռն-

նամ : Ասոնց կը հետևէին Ասորիներու (1) թափօրը՝ իրենց համակ միարտաբանութեամբ ու պահակներով :

Այս երեք մեծահանգէս թափօրը՝ սրիչ գերեզմանին շուրջը կը դառնային : շքեղ նետարան մը կը ներկայացնէին : զորքերով ու համադրի խառն բազմութենէ մը շրջապատուած, որոնք հետաքրքիր ուխտաւորներու ուշադրութիւնը կը հրաւիրէին :

Ծագկազարդի իրիշուն ձգտեալէք ո՞ր արարողութիւնը՝ ինչպէս նաև աւագ շաբթուան բոլոր ժամերգութիւնները և հանդէսները՝ գլխադիր Ս. Յարութիւնի կենդանեային մէջ կատարուեցան, ընդ նախագահութեամբ՝ ձերանի Պատրիարքին և ի ներկայութեան հազարէ աւելի ուխտաւորաց : Աւերջապէս ճրագալոյցի օրուան բուսաւորեալի հանդէպը՝ զոր կատարուեցաւ Ս. Յարութեան տաճարին մէջ՝ հիանալի էր : Հոս կ'ըմէ քիչ մ'ընդարձակ խօսիլ :

Հնութեան պատմաւորի գրոշմը կրող այս սրբափայլը՝ հազիւ տարին քսանի մը տեղամբ՝ այս օրինակ բազմութիւն կը տեսնէ : Ամէն պատահաններ, խորշեր, անիւններ սանդուխներ խառն ի խառն ամբողջ կուտակուած էր, զոր կարելի չէր դանաղանել : Կը պատման թէ քանի մը տարի առաջ լոյսին գիշերը՝ յունաց միջնաւորութեան պատճառով քանի մը հոգի վերաւորուած էին, հայաւանի զորքերու միջնաւորութեան բարերարագաբար այս տարի անվտանգ ուղեւորին : Երբեքնամ կ'առաջագնէին ըստ վաղեմի սովորութեան, տաճարին մէջ դուռնադռն մը զօրք լեցուցած էր, որոնք կարգապահութեան կը հովէին :

Կէս օրէ ետք ժամը 1 1/2-ին յանկարծ տաճարին մէջ զանգին որոտագին ողորնջիւնը՝ լուսին երեսուն տեսեց : Զարմանալի էր տեսնել խառն ժամին իրարանցումն : Ետեւցած ազմուկն ու ժխորը, յանդուրն արշաւողներու ճարակակցութիւնը՝ որոնք լոյսը ձեռքէ ձեռք խլելով, մեծ դժուարութեամբ հազիւ հազ Պատրիարքին հասուցին : Այս միջոցին ամբողջ կ'աճապարէր ձեռքը դնուած մամերու խաւճը վառել : Լոյսերու բոցախառնութիւն մը՝ կարծես տաճարը կը հրդեհէր. իսկ տեղին աւագ գրան հանդէպ, պատանաւորներուն վրայ խաւճ մը հապէշներ՝ Աստուածորդւոյն յարութիւնը կը փառաբանէին . . . Կէս ժամ վերջը ամէն բան լմնցած էր : տաճարը հետցնէտէ կ'ամայնար : ուստի մանք ալ դարձանք ի Ս. Յակոբ :

Ճրագալոյցի արարողութիւնը՝ Տեառնեղբոր գլխադիր Ս. Առաքելոյն, իսկ Զատիկի առաւունջի ժամերգութիւնը՝ Ս. Յարութեան տաճարին մէջ կատարուեցան : Կախ երեք ազգաց կողմէն թափօր, յետոյ պատարագ՝ լոյս գերեզմանին վրայ՝ պատարագիչն էր դարպասնիւ Ներսէս սրբազան :

Զատիկի ֆ. օրուան հանդէսն ի Ս. Յակոբ : հանդէսներու մայրը : ամենէն սիրալին ու վերջինն էր : ու կարգաւորութիւնն ու շքեղութիւնը՝ հիւրըստն տեսարան մը կը պարզէր աշխատեալ բազմութեան ու յափշտակութեամբ կը լեցնէր նոյն իսկ օտարազգիներ որոնք հետաքրքրութեան հա-

(1) Պէտք է գիտնալ քե՛ս Երուսաղեմի մէջ գտնուած խաչքեր, հապեցնեն ու ասորիները՝ Հայոց Պատրիարքական իշխանութեան ներքին են :

մար գիմած էին: Պատարագին էր Տ. Յարութիւն Պատրիարք, որ համա-
ռօտ բայց աղքատ քարոզ մը խօսեցաւ, որուն նիւթն էր «Եկալք և տեսալք
զտեղին՝ ուր կայր» ապա իր հայրական օրհնութիւնները մատուցանելով՝
բարի Զանապաղ հաղթեց բարեպաշտ ուխտաւորներուն:

Պատարագի աւարտումէն ետքը՝ փառաւոր թափօր մը կազմուեցաւ.
թափօրին տաջէնէն կերթար պայծառափայլ արծաթեայ խաչը՝ շրջա մամու-
կաներով ու խաչվառներով, որուն կը հետեւէին ժառանգաւոր աշակերտ-
ները ծանրագին շապիկներով՝ զգեստաւորուած. սպա տասնէ՝ տւելի ասոր-
կաւագներ՝ ուրարակիր, քսանի չափ վարդապետներ, պատարագի զգեստնե-
րով զարդարուած. ձեռքերին Աւետարան, խաչ ու սրբոց մասունքներ, ու-
րոնց կը հետեւէին չորս եպիսկոպոսունք ու չորս ծ. վարդապետք, ոսկեհուռ
խոյրերով, գաւազաններով ու խաչերով. ապա երեք բուրվառակիր ասոր-
կաւագներ՝ դուխան սաղաւարտ ու ձեռքերին արծաթէ տապանակներ
բռնած կը խնկարկէին. յետոյ կուգար հանդէսին գլխադիր՝ Ամեն Վեհա-
պետեան Սրբազան, որ ամենաքիչ զգեստներով պահագործուած՝ ազա-
մանգահուռ գլխակ մ'ի գլուխ, յանձքին վրայ պատրիարքական շքանշան-
ներ, թանկագին գաւազան մը ի ձեռին՝ ամպհոյստի մը տակէն կը քալէր,
զոր կը կրէին չորս օտարկաւագներ: Եկեղեցիին ամբողջ մամուրը, ջահերը և
կանթեղները վառուած՝ մեծապայծառ տեսարան մը կը յարկնէին:

Քանի մը տարիներէ հետէ նմանը չը տեսնուած հանդիսաւորութեամբ
ու մեծալայելչութեամբ թափօրը՝ երեք անգամ՝ յուշիկ յուշիկ եկեղեցւոյ
մէջ շրջան մ'ընելով՝ վերջ տուեցաւ աշն անդուդական հանգեսին, խորին
տպաւորութիւն ու վեհ ազդեցութիւն թողլով հիացող բազմաթիւեան ու
ջերմեանդ ուխտաւորներուն վրայ:

48 Յուլիս 1898

ՀԱՅԵԱՆ:

Ի՞նչ էր ՍՊԱՆԻԱ ՆԻ Ի՞նչ ՊԻՏԻ ԼԻՆԻ *

Բայց աւելի ծանր հարուած մը արժաի կրէր Սպանիա կո-
րուսելով Նոր Աշխարհի մէջ ահագին ցամաք երկիր մը: Տասն-
ևիններորդ դարուն սկիզբներն Հարաւային Ամերիկայի մէջ
ապստամբական խռովումներ կ'սկսին: Այս շարժումներուն նը-
սպասակն էր սպանիական լուծը թոխուել: Պարագուային էր
սպանիացի դաշնածին մը Վենէցուէլայի, Ֆրանսիոյ Միլան-
տա անուն: Ամերիկեան յեղափոխութեան ժամանակ Ռուսիոյ
զընի հրամանատարութեան ներքեւ գինւոր մ'էր, այնպէս որ
բոլորովին ազատական ոգի և հանրաժողովրդական հասնող կ'առ-

* Տե՛ս, քիւ 43 երես 517:

ծէր: Ինչ որ Հիւսիսի մէջ, նոյնն Հարաւային երկիրները կատարել հնարաւոր կ'կարծէր: Հետեւապէս Լոնտոն գալով ՍԱՍՔ-րիկեան մեծ Միւլթիւն քանուանով ընկերութիւն մը կազմեց, բան մը՝ զոր կարելի չէր ի կատար հանել ի Գարապատ Այս ձեռնարկին մասնակից եղան Պօլիվար և Սան Մարտէն: Մի-րանտա մի քանի տարի այլ և այլ փորձեր ըրաւ թէ և իր նը-պատակին հասնելու համար, նշանաւոր Տոնտոնալտի աջակցու-թիւնն ալ խնդրելով, սակայն յաջողութիւն չգտաւ, մինչև որ 1810 ին, Գարապատի ժողովուրդն իր սպանիացի կառավարչին դէմ ոտք ելնելով՝ Միւրանտա և Պօլիվար ապստամբներու գլուխն անցան: Երկու տարի անդուլ կուռելէն ետև առանց զգալի արդիւնքի, երկրաշարժ մը Գարապատ քաղաքը հիմնա-յատակ ըրաւ և ապստամբներն այդ դէպքը չորագուշտի նշան մը համարելով, գէնքը վար դրին: Միւրանտա գերի ընկաւ, Պօ-լիվար Նոր Կրանտայի մօտակայ գաւառը խոյս տուաւ: Սա-կայն 1812 ին Պօլիվար վերադարձնելով մտաւ Վէ-նէցուէլլա, Սպանիոյ դէմ անհաշտ պատերազմ հրատարակե-լով: Թէ և 1815 ին յաղթական մտաւ ի Գարապատ, սակայն նո-րանոր ձախորդութիւններէ ետք՝ հապիւ 1821 ին Նոր Կրանտա Վէնէցուէլլայի հետ միանալով անկախ հանրապետու-թիւն մը կազմեցին Գոլումպիա անուամբ: Եղբատոր սոյն հանրապետութեան միացաւ 1822 ին: Բէրու նոր պետութիւն մը կազմեց 1825 ին Պօլիվար անուամբ, նոյնպէս Շիլի, ի շնորհս Տոնդոնալտի հանձարին: Մէքսիքո Սպանիոյ լուծը թաթուեց 1821 ին, և ապա Կուալէմալա — որ այն ժամանակ բոլոր կեդ-րոնական Ամերիկան կ'այարուենակէր, 1822 ին: Բնագ ագետին վրայ դռնուած դաւաճներն անդործ Գաղաժ չէին: Ամենէ առաջ Բարակուա իր անկախութիւնը ձեռք ձգեց 1814 ին: Անոր հետեւեցաւ Ուրուկուա նոյն տարին, իսկ Արժանդինեան զաշնակցութիւնն առանձնապէս պատերազմէ՝ ետք՝ 1824 ին: Ապանիա կորուստ Պրագիլ, Բորթուգալի բաժանման միջոցին, և Ֆլորիտա Միաց. Նահանգաց մասն եղաւ 1819 ին: Այսպէս ա-րեւմտեան կիսագունդին վրայ Սպանիոյ մնացին Գուպան և Բոր-դո-Րիգոն:

*
* * *

Արդ՝ ի՞նչ կ'մնայ սպանիական ահագին պետութենէ եթէ ոչ իր եղերքին մօտակայ մի քանի կղզիներ, Ափրիկէի մէջ պատ-ժապարտ զաղութ մ'ըրու քաղաքական յանցաւորները սովա-

տանջ կ'տառապին և Գուպան ու Փիլիպպեան կղզիներն, որ այժմ Սպանիոյ լուծէն ազատելու վիճակի մէջ են: Կոլոմպոս յայտարարած էր թէ Գուպան չնայածորհիկ երկիր մ'է, որու խաղաղասէր բնիկներն բնաջինջ եղան սոսկալի տանջանքներով: Քանի որ Գուպա օսկեհանք չունէր երկար ժամանակ անխնամ ու անտես մնաց, սակայն վերջէն սպանիացի դաղթականներ հաստատուեցան կղզւոյն մէջ. ասոնք տեսան թէ չաքարի և ծխախոտի բերքն այնքան առատ էին, որ աւելի շահաւէտ հասոյթներ կ'ընէին քան թէ ոսկիի հանքերը: Երկու դար շարունակ Սպանիա այդ կղզին չափազ սրճեց իր անդնաշատելի կալուած մը, բայց Գուպայի վերջապէս շերտալուծ հանդուրժել սպանիական հարստաշարութեանց սկսան մերթ Եւրոպայէ մերթ ապստամբիլ, և ամեն անգամուն՝ բուռն և անգութ միջոցներով հպատակիլ: Ապա սկսաւ տանաձեւայ նշանաւոր պատերազմն, և ի վերջէ արդի աշագին ապստամբութիւնք: Բորգո - Ռիդօ՝ փոքրագոյն կղզին, որ՝ Գուպայի հետ, Սպանիոյ ունեցած միակ կալուածքն է Ամերիկայի մէջ, այնքան մեծ կարեւորութիւն չունի, և իր ճակատագիրն Գուպայի հետ կապուած է:

Փիլիպպեանք՝ Յայրապոյն Ասիոյ - Փամպայկայի, Կուբելեանց, Ճարոնի, Յորմուզայի, Պորնէօի, Ճափարի հրաբխային մեծ շղթային կարեւոր մի օղակը կ'ազդեն: Երկու մեծ կղզիներ կան՝ Լուսոն և Մինտանաօ, ուրիշ եօթն հաւ բաւական մեծ կակ, և հարիւրաւոր մանր կղզեակներ՝ իրր դալարաւէտ ժայռեր ծովու վրայ: Բոլորն ալ հրաբխային ապառաժներէ և բուստերէ կազմուած են և թանկագին հանքեր կ'աւարտակեն: Ալիման տաք է, բայց բարձր լեռներն ու սարաշարթներն բաւական զով եւրոպական գաղթականութեանց բնակութեան համար: Երկրին բոլոր տարածութիւնն 45,000 քառակուսի մղոն կ'հաշուի, իսկ բնակչութիւնն 8,000,000: Յետին ծայր առատ բուսականութիւն ունի և ալլաղան բերքեր — դեքինի, ճանդան, քարբենի, արմաւենի, թէյ, տեսակ տեսակ համեմներ, և հոտաւէտ ծաղիկներ, բրինձ և Մանիլեան անուանի կանեփն. ոչ նուազ նշանաւոր են կենդանիներն, կախորդ իւտէն զատ, ինչպէս՝ գոմէջ, խոզ, յամայր, կապիկ: Իսկ ազդարնակութիւնն սպանիականին չափ խառն է: Թերեւս խաղիկներն երկրածին են. ապա Պոլինէզեան և Մալէյեան ցեղեր այդ կղզիները գաղթած պիտի լինին, և Զինացիք կարեւոր տեղ մը կ'ընեն ժողովրդեան մէջ, ինչպէս նաև Ճարոնցիք՝ որ վերջին տարիներն սկսան զուգադուռնդ:

գաղթել թերևս օրին մէկն կղզւոյն տիրելու, երբ սպանիացիք որոտաբուհին: Սակաւաթիւ եւն սպանիացի գաղթականներն. առաւարն ու ճարտարութիւնը բաւական ծաղկած: Կան նաև երկաթուղիներ, չոգ եկաւային հազարդ ակցութիւն, հեռագրեր եւ իր արտաքին վաճառականութիւնն՝ տարին 60,000,000 տուրի արժողութեան կ'հասնի: Մտնիլա բաւական չքեղ քաղաք մ'է զեղեցիկ ծովածոցի մը վրայ:

* * *

Այսպէս Սպանիոյ պատմութիւնն, Շարլ (Կարոլոս) Եի ժամանակէն՝ մինչև փոքրիկ Ալֆոնս ԺԳ զուգակշիւ մը չունի աշխարհի պատմութեան մէջ: Սպանիական գերիշխանութեան և անկման երևոյթը տարրեր կերպով կ'մեկնեն պատմագիրներ և իմաստասէրներ՝ ի հարկէ՝ մէկ մին իր յատուկ տեսակէտով: Ազատաստ՝ պատմաբաններ Սպանիոյ անկումը կ'վերագրեն կրօնական մոլի եսանդին և Հաւատաքննութեան, որ մտային ամեն ազատ արտայայտութիւն քննելու հետամուտ եղաւ: Բնդհակառակն՝ կղերական մասնագրեր կ'պնդեն որ Սպանիոյ անկման բուն պատճառն այս է թէ՛ շատ ներողամիտ ոգւով վարուեցաւ հերետութեան նկատմամբ: Եթէ Շարլ Ե Գերմանիոյ մէջ բողոքականութիւնն անհետ ընելու համար աւելի փոյթ աանէր, կրնէն, Սպանիա իր գերակշռութիւնն անսասան պիտի պահէր: Իսկ քաղաքական անտեսագէտը կ'կարծէ թէ Նոր Աշխարհէն Սպանիա թափուած ահագին հարստութիւններն, փոխանակ զարգացնելու, ուժաթափ ըրին այս երկիրն, քանի որ ներքին աղիւլիւն ճարտարութեան և երկրագործութեան ծանր հարուած մը տուին՝ անհոգութեան և դանդաղութեան մղելով ժողովուրդի և այնպիսի արատոց շտալութեան տարին զայն որ ի վերջէ իր կործանման պատճառ եղան: Պըքլ կ'կարծէ այս տկարութեան պատճառը գտնել՝ զէթ մասամբ, այն աւելորդապաշտական ակնածութեան մէջ առ իշխանութիւնն, որով Սպանիացիք կաշկանդեցան Եկեղեցւոյ և Պետութեան, թէև անոնք զիտէին թէ մին ապականած, միւսն անձեռնչասէր: Սպանիացւոց գաղութութիւնն, անընդհատ մթադարձութիւնն՝ որ ամեն օտար ժողովուրդներու տանելութիւնը կ'ըրզուէր, իրենց պատերազմասէր և Տոն-Ֆիլզոպական վարմունքն՝ որով ութ դար շարունակ մաքառեցան Մարիտանացւոց դէմ, այնպէս որ Սպանիոյ ամենէ քաջ և ընտիր մարդիկը կորան և

միայն տկարներն և աղիկարները մնացին, այս և ուրիշ մի շատ պատճառներ յառաջ բերին այդ անկումն: Մակայն ինչ որ լինի պատճառն, այս անուրանալի է, որ տաան և հինգերորդ դարու ամենէ մեծ և զօրաւոր ազդն ալմա՝ ամենէ տկար ու աննշան վիճակի մը մէջ կ'դնուի, և իր մշած արդի ծանր ու աւերիչ պատերազմէն ետքն՝ քսաներորդ դարուն՝ թերևս լի իրրև յիշատակ մնալ պատմութեան մէջ, եթէ երբէք վերականգնելու համար իր ծոցէն չվտարէ այն թունաւոր թփերն՝ ոչ յանուն կրօնի, տաղեապիան պատուոյ, կոյր հաւատարմութեան և երկնային քրաւանց կ'կրճեն իր հոգին ու մարմինն *:

* Բաւական է միայն աչիւն անցնել՝ փրանսական անուանի շնորհի մը մէջ՝ Պ. Օսկեն քը Բրոգի Սառլէ-Լու Է-ֆէն վերնագրով գրած հմեայից ուսումնասիրութիւնն աւելի մշտնի զանազան մը վրայ մը կ'ազդէրու հաւար այդ ազգին արդի ընկերային, կրօնական, քաղաքական եւ գրական դրոշման վրայ: Պ. Բրոգ այսպէս կ'եզրակացնէ իր յօդուածը. Սպանիոյ մէջ՝ ուր՝ ինքնին, ամեն հաւատարմ մարդ ազնուական է եւ ամեն զինուոր զօրայեւ, ինչպէս որ միայն խղճագէտներ (casuiste) ունեցած է այդ ոչ աստուածաբաններ, հաւաստմանիցներ այդ ոչ կրօնաւորներ, վիճակներ եւ բուժակներ այդ ոչ բժիշկներ ու փրութիւններ, դեռեւս կ'զտնոյն — բաւին յասուկ տուածք — շոկ պաշտներ այդ ոչ փիլիսոփաներ, ասեւաբաններ այդ ոչ մասեւագրեր, նկարիչներ այդ ոչ քանդակագործներ, մեծադի եւ փառի ունիւններ այդ ոչ ճարտարապետներ: Պատճառն այս է որ Սպանիային մոլեգնաբար միամիտ, պարծուի եւ սիրամոլ է:

Ամեն բանի մէջ՝ իր աստաբանութիւնը կ'սփռէ իր ծնութիւնն, նոյնպէս իր դաշնակաւոր, աշխատան եւ քաղաքական վերահիւն՝ շինարար եւ ողորմասիրաբար կ'սփռէ հաւատարմական զարդերն եւ բշտաբանութեան ծոռները:

ԳՐԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

ՀԱՅ ԳՐԱԴԵՏՆ. — Զարմանալի է, կ'ըսէր ինձ անցածներ
բարեկամս Արամ, որ մէկ կողմէ հայ գրագէտներ ըս-
տուենի սէս ասդիս անդին կ'ըսուեն, միւս կողմէ՝ հայ գրա-
կանութեան վտիւ ծառն հազիւ մի քանի բողբոջներ կ'արձակէ
որ հովազար կ'իջափին՝ հասուն և համեղ պտուղներ տալէ ա-
ռաջ: Եւ՝ սակայն՝ հայ պարծենկոտութիւնը մեծածայն կ'հաշա-
կէ թէ հայութեան գրական տաղանդը հետզհետէ նոր հրաշա-
կերաներ կ'իջափէ հրապարակը, թէ ուսումնական, բանասիրա-
կան, հնախօսական, գիտական նիւթերու վրայ լուրջ և ցարդ-
աննման դործեր կ'տեղան մեր դէպքուն և թէ ընթերցող հասա-
րակութիւնն ինչ որ լոյս տեսնէ կ'լափէ կ'կլնէ և՛ միշտ անկուշտ,
նոր մտային ճարակ ու սնունդ կ'փնտռէ ու կ'փնտռէ: — Եւ
միթէ՞ իրաւ չէ՞: — Ո՛հ, ինչ որ մեծարանութիւնն երբեմն կը
համբաւէ, իրականութիւնը կ'իջափէ, և լրջմտութիւնը կ'հեղնէ:
Բայց ներկայ պարագայիս մէջ, ոչ այնքան ծիծաղելի և հեգնա-
լի, որքան ողորմելի ու արդահատելի է հայ պարծենկոտներու
յաւակնութիւնն: Եւ ճշմարիտն՝ մեր գրականութեան բոլոր
պաշարն գրեթէ մեր օրական և պարբերական թերթերու մէջ
կ'ամփոփուի, որոց մէջ սակայն փոխառովի, գողունի, երբեմն
թարգմանօրէն և այլափոխօրէն օտար յօդուածներ ու հա-
տուածներ կ'երևին, և ուր ուրեմն իսկատիւյ, այլ ցանցաւ ու-
սումնասիրութիւններ՝ էապէս հնախօսական նիւթերու վրայ, որ
այժմ գրական նորածնութիւն մը դարձած է, և որու կապի-
րէն հետեւելու կ'ճգնին կարգ մ'անմարուս և անփորձ գրչակ-
ներ՝ մեր լեզուին, մեր գրականութեան, մեր պատմութեան
վրայ նոր լոյս սփռելու մտօք:

— Շատ խիստ կ'խօսիս, բարեկամ, այդ գրական նոր ուղ-
ղութեան դէմ, որ, սակայն, մեր մատենագրական համարին
նոր զանձեր պիտի բերէ և մեր քերականութիւնն, որ դեռ ան-
կանոն է, մեր պատմութիւնն, որ վերէն վար առասպելախառն
է, ըստ նորագոյն գիտուններու, նորանոր դիւտերով և քննա-
դատական սուր ուղւով կանոնաւորելու և վերաշինելու պիտի
ստատարէ:

— Աստուած լսէ ձայնդ և կատարէ փափսքդ. միայն ես իմ

տկար խելքովս կ'զտնեմ որ բառադիտական զննութիւններ, որ մեր մէջ համեմատական բանասիրութեան փորձեր կ'կոչուին, տառադիտական հետազոտութիւններ՝ որ մեր մէջ հնախօսական ձեռնարկներ կ'անուանին, ստէպ այնպիսի չիօթութիւններ, այնպիսի անպատեհութիւններ յառաջ կ'ընեն թէ լեզուի և թէ գրական խնդիրներու մէջ, որ ժողովրդեան առջև քառս մը կ'ընան: Այս քառսին մէջ մտովին կ'կորսուի և անտի պրծելու համար շատ աւելի բարձր հանձարներու առաջնորդութեան կը կարօտի: Բայց իմ նպատակս՝ այս դիտողութիւններն ընելով՝ մասնագէտ հնագէտներ, բաղմահմուտ պատմագիրներ նշաւակել չէ, թո՛ղ այդ պիսիներ իրենց կոչման հետեին, այլ այն հետեակ գրչականներն, որ դորտային ամբարտաւանութիւն մը դասելով այնքան կ'ուռին որ՝ ի վերջէ՝ պիտի պայթին . . . :

— Ամեն վարդ իր փուշն ունի, ամեն արա իր տատասկն, և մեր գրականութեան դաշտը չկրնար անփուշ և անտատասկ լինիլ:

— Այդ դիտողութեանդ պիտի հաւանքի, եթէ փուշն և տատասկը վարդն ու մանիշակն, ճշմարիտ գրագէտները, խղիւղելու չափ չառատանային: Բաց աստի՛ ի՞նչ կ'կարծես, միթէ մեր արդի գրական ուղղութիւնն իսկ և իսկ համապատասխան է ժողովրդեան անմիջական մատուորու բարոյական պիտոյից: Թո՛ղ օրաթերթերն որ՝ ստուգիւ, ինչ որ հնար է կ'ընեն հասարակութիւնը դո՛ւ ընելու ընթացիկ նոր լուրերով և ստէպ շատ օգտուէտ նիւթերու հրատարակութեամբ այլազանելով իրենց էջերն, թո՛ղ պարբերական հանդէսներն՝ որոց մէջ մանաւանդ մի քանին հրնարանակա՛ն, պատմադիտական և այլ ընտիր և ստէպ ժողովրդեան մտքին անհպելի նիւթերով կ'զարդարեն իրենց սրահները, և բացատրէ ինձ թէ հայ գրականութիւնն իսկ արուածն էսպէս գոյութիւն ունի՞ մեր արեւմտեան հայերու մէջ: Ա՛ր քաջոյական, ո՞ր տնտեսագիտական, ո՞ր իմաստասիրական, ո՞ր գիտական, ո՞ր փիլոսոփական անգամ, գործն հանձարեղ գրչի մը ձեռք լոյս տեսած է տարիներէ ի վեր և հայ ժողովրդեան սրտին ու մտքին նոր մղում մը տալով՝ անոր բարուց ու վարուց նոր հանրօգուտ ուղղութիւն մը ազդած, յառաջդիմութեան և և գործունէութեան նոր հորիզոններ է բացած:

— Կարող եմ, Պ. Արամ, մի առ մի թուել այս վերջին տասնեկին՝ մէջ հրապարակ եղած ընտիր հեղինակութիւններ, որոց գոյութիւնը չես կարող ուրանալ, քանի որ էան աւելի մասն, և թեթեւօրէն երկերու միօրեայ և միամետն կետնքը չափաւր ունենան:

ինչպէս՝ օրինակի համար, վանական հաստատութեանց կողմէ, մասնաւոր գրադէտներու կողմէ, յօրինուած ծանրակշիւ գրութեանք, որ ոչ բանագողութեանց և ոչ թարգմանութեանց արդիւնքն են:

— Շատ իրաւ է, բայց այդ իրաւունք չտար հայ հասարակութեան պարծենալու՝ թէ ճօն և այլապէս գրականութեան մէջ տէրն է: Եւ տե՛ս մի անգամ թէ ինչպէս կ'ընդունուին լուրջ և բարոյարար երկեր այդ հայ ժողովրդեան կողմէ, որու ընթերցասիրութիւնն այս վերջին ժամանակները մինչև երկինք բարձրացուցին. տե՛ս ինչպէս ճշմարիտ գրադէտն անտես տանուելով՝ գրադէտի բեկորներ, մանաւանդ պուէտի թափթփուքներ կ'սղոյզեն հրապարակն և ստէյ ծանծաղամիտ ընթերցողներ կ'գտնեն: Որքան մեր գրականութիւնն սա հասարականդոյն, նոյնպէս մեր գրականութեան քաջալեր համարող աւարածներն ցանցաւ են, իսկ՝ մեր ազգաբնակչութեան համեմատութեամբ, ընթերցողներն՝ շատ սակաւ թիւ:

— Հապա չե՞ս հաշուեր որ սղոյսական օրաթերթեր ամեն օր հազարներով կ'ծախուին:

— Եթէ թիւրաւոր ընթերցողներ անգամ ունենային դարձեալ քիչ պիտի գտնէի, և այդ ընթերցողները միշտ միեւնոյն գասակարգին, միեւնոյն շրջանակին կ'սլատկանին, ոչ աւելի ոչ պակաս: Եւ մի՛ մոռնար որ մեր խօսքն բուն գրականութեան վրայ է և ոչ թէ օրագրութեան, որ դեռևս ժողովրդեան ստորին խաւերուն մէջ մուտ չէ դատած, թէ և կերպ մը մենապաճառութեան երես առած է՝ ներքին տխուր պարագայից բերմամբ: Եւ այն միջավայրի մէջ՝ ուր ժողովրդեան բարձր կոչուած դասակարգը օտար օրագիրներու յարած, «պանեղո» կեանքով յըդ. փացած, շուայտութեան և անտարբերութեան միջնորդութիւն մէջ թաթախուած է, իսկ ստորին դասակարգը թեթև, անիմաստ, անշահ գրուածներու մէջ զգայական զրգուութեան և սնունդի սիրտանք կ'փնտռէ, և միայն միջին դասակարգի վերաբերող անհատներ քիչ շատ հայ գրական արտադրութեանց արժէք կը տան, ինչպէս կուզես որ ճշմարիտ հայ գրադէտներ ծագին, և թէ կան, ելնեն քեզի հանճարեղ գործեր յօրինեն: Ո՞վ կ'կարգայ և տարին քանի հատ կ'ծախուին քու ակնարկած հայ հեփիսականերու ճշմարտագէտ ծանր ու լուրջ գործերն. ո՞վ կ'հարցնէ ու կ'գնահատէ հայ հեղինակի մը կեանքն, որ ստէյ չքառագրութեան, անդու տքնութեան մէջ տարիներ սպառե-

լէ ետե՛ւ մեծ գործ մ'արտադրած լինիւ Հազիւ մի քանի հետա-
քրքիրներ, հազիւ մի քանի բանասէրներ աչքէ պիտի անցնեն իր
գործն՝ որ՝ ապա՛ս ձեռքէ ձեռք չըջելով Հարիւրի շափ ընթերցող-
ներու մէջ, պիտոյտ մը պիտի կտարէ, և ապա՞ — մոռացման
պիտի մատնուի։ Հետեւապէս՝ ասպարէզն օրն օրին ապրող գը-
րիչներուն կ'մնայ, որ բնապէս ծանրակշիւ աշխատութեամբ
մ'զբաղելէ կ'տորչին՝ որպէս պի տալամա՛ն չկորնչին։ Այսպիսի
ժողովրդեան մէջ՝ գրական ոգին բնապէս հետզհետէ կ'մարի
կամ մի քանի վանական խորհրու մէջ կ'թաղչի կամ կ'փայլի,
քանի որ հոն՝ ճարակ ու զարգացում գտնելու համար, արտաքին
քաջալերութեան շատ կարօտ չէ։ Բայ ասոր՝ անսպառ ժամա-
նակ, նիւթական ճոխ դրամազլուխ իրենց արամադրութեան
ներքեւ ունին վանականները։

Արդ՝ այն ժողովուրդն՝ որ մեծ մասամբ իր տգիտութեան,
և՛ ըստ մասին, այլ և այլ տեղական պարագայից բերմամբ՝
թոյլ ու դանդաղ, չգնահատեր ճշմարիտ արժանիք, չխորհու-
մեր իր ծոցը գտնուած տաղանդներն, և իր թեթեւ ընթերցա-
տիրութեան կողմէ ողորմելի տեսարան մը կ'ընծայէ, չէ կարող
հանել իր ծոցէն գրագիտութեան անձնուէր հանճարներ։ Եւ
իրօք՝ ո՞ր խելանին է այն որ՝ եթէ ապրուստի ապահով միջոց-
ներ չունի, եթէ բարեկեցիկ վիճակ մը բաղդին օգնութեամբ
չունի, ինքզինք գրական ասպարէզին պիտի նուիրէ և Աղդն՝
երկար ու յարատեւ տքնութիւններէ ետե՛ւ՝ հրաշակերտներով
պիտի օժտէ, քաջ գիտնալով որ իր իմացական ճգանց, իր ան-
քուն հսկումներու, իր հաշտմա՛շ յուզումներու և անընդհատ
ուսումնասիրութեանց պատուը չպիտի վարձատրուի շէ-թապէս
այն ժողովրդեան կողմէ որու լուսաւորութեան համար այնքան
աչքի լոյս և արիւն քրտինք թափած է։

— Հա՛պա համբա՛ւն . . .

— Սյո՛, համբաւը թերեւս գոյ գտնէ զինք գերեզմանին մէջ,
բայց այդ չքաւեր մանաւանդ մեր հոյ գրագէտներուն համար
որ ստէպ պիտի զգան թէ մարմին ունին, հացի կարօտ . . .

— Յետաետեւութիւնդ է բաներ, պատասխանեցի վերջապէս
Պ. Սրամին, և կ'իմանամ հանելիք եզրակացութիւնդ, այսին-
քըն՝ կարգ մը ժիր գրագէտներ ջուր կ'ծեծեն սանդին մէջ և
կ'յուսան հայ հնագիտութեան փրկութիւնը քարը գտնել.
ուրիշներ՝ գրական նոր թուականի մը ծնունդ տալու հոգն ու-
նին, սակայն ճամբան այնքան փշոտած է ու մացառուած լեզ-

ուական, քերականական և անհեթեթ կենտրոններով՝ որ կաղն ի կաղ կ'յառաջանան: Եւ մեր գրական այս աղարդիւն շաւիղն, ժողովրդեան ընդհանրապէս անտարբերութիւնն և օտարասիրական ձկնուռններն ազդին իսկական պիտոյից հմուտ գրիչներու միայն վշատութեան մօտ յուսահատութիւն բերելով՝ սոյն ուղարմէր վիճակին մէջ պիտի թողուն գրաչէտ և գրագիտութիւն: — Այդպէս:

Ա.

ԱՌՏՆԻՆ ԳՈՐԾԵՐ

Յերեմի: փառասք: — Տէաճնէզան հայ որբահէ: —

Գարաբաշի կրթական վիճակ:

. . . Խճաբէր: — Այլ և այլ կողմէ գանդատի ձայներ կը սուին որպէս թէ տեղւոյս Ազգ Վարչութեան անհաղութեան Լպտածառու Յերբէն միամիտստ տուած է: Միթէ արդարացի՞ է այդ գանդատը: Նայինք:

Օտարական մ'ամերիկեան դրօշով քաղքիս մէջ որբանոց մը կ'շատատէ քանի մը տարի առաջ: Այդ օտարն եղիսիս զոսի ու աստուածաբանի տնուն ունի, ամերիկեան հարուստ ընկերութեան մը գործակատարը կ'հաշակուի, և կ'սկսի առել և անդիէն հարմէ կամ մօրմէ որբ հայ աղջիկ ու մանջ հաւաքել մարդասիրական նպատակաւ, մի քանի հայ քահանաներու միջնորդութեամբ: Հասարակութիւնը ծափ կ'ըսնէ և երկնատուր շնորհ մը կ'համարի այդ որբանոցն, վստն գի հայեր, աղքատ և հարուստ ընդհանրապէս, որբերու ծանր բեռնն ազատելու համար՝ առանց ո՛ր և է քննութեան, զանոնք մինչև իսկ հեթանոսներու գիրկը կամ գուրը նետելու տրամադիր կ'երնին: Նախորդ Առաջնորդն իսկ կ'քաջալերէ հիմնադիրը շնորհակալութեամբ և իր մի այցելութեան առթիւ որբանոցի այցելուներու տումարին մէջ իր գոհունակութիւնն կ'այայտագրէ, առաջարկելով անուշտ Ս. Պատրիարքի հրամանին վրայ, որ հայ որբերը տնտեսական օրեր Եկեղեցի գրկուին: Որբանոցի Տեսուչը, նայն ինք Յերբէն, առաջարկը կ'ընդունի և ասոր անոր կ'ըսէ թէ հայ որբ մանկարն կրօնափոխ ընելու մտադրութիւն եթէ ունենար անոնց, առեն օր իսկ, եկեղեցի քաճախեն, հաղորդ առնեն, արդ ելք

մը չէր կրնար լինիլ կրօնախօսութեան: Եւ մարդն իրաւունք ունէր, մարդորսներու համար ամեն միջոց ներելի է: Եւ Ֆէրքէն, ըստ երևոյթին, իր միջոցն ունէր:

Արդ՝ երբ անոր զիմակը վար կ'իյնայ, ինչ կ'ընէ Վարչութիւնն, արդէն պատմեցի, նախնական քննութեամբ որբասական յանցաւորութիւնը հաստատելու փութալէն ետեւ՝ գործը տեղական իշխանութեան կ'յանձնէ, որբերն աղջիկ ու մանչ որբանոցէն կ'հանէ, մաս մ'իրենց տէրերուն կ'դարձնէ և մաս մ'ալ յարմար տեղեր կ'փոխադրէ, և որբանոցը կ'փափուի Ապա կ'սպասէ Պատժական ատենին վճռոյն: Հիմակ կ'հարցնեմ թէ Ազգ. Վարչութիւնն ստիկանութեան պաշտօն մը կրնա՞ր ստանձնել այս պարագայիս մէջ և ինքնօրէն բանտարկել կամ հօրկ եղած պատիմը անօրինել: Մարդն՝ որ օտար մ'էր, ամերիկացի եմ կ'ըսէր, և հօլանտացի հպատակ ելաւ, կարգ մը պաշտօնական ձեակերպութեանց ժամանակ, կ'իմանայ որ կ'փնտուի և խոյս տալու հնարը կ'դտնէ: Ի՞նչ ընէր Վարչութիւնն . . . չառ չառ յանցապարտը ձեռքաւարուելէ ետք՝ ի նպաստ որբերու փոխարինութիւն մը պահանջելու իրաւունք մ'ունենար, և այդ իրաւունքը կարող է դարձեալ պահանջել՝ եթէ տեղական Իշխանութիւնը փախտականը բռնել աւելով՝ ուր որ է, քաղաքս բերել տալու յաջողի: Քրէական յանցանք մ'ուր որ կատարուի, իրաւ, քրէական է, սակայն գեռ ևս ոմանք չեն կրնար ըմբռնել, որ պատասխանատւութեան մեծագոյնը կ'ծանրանայ այն մարմնոյն վրայ որ քրէական յանցանք մը գործուած հաստատութեան հսկողութիւնը ստանձնած է, քան թէ այն մարմնոյն՝ որ իրաւասութիւն չունի այդ հաստատութեան վրայ: Ֆէրքէն օտար մ'էր, օտար որբանոցի զլուխ, որ պարտէ իրաւ կ'այ: Պօլսի հայ Որբանոցի կամ Արհեստանոցի միջանի մօլի և ակաւաւոր պաշտօնեաներ հայ էին հայ հսկողութեան ներքեւ, բայց կ'արշաւէն աւաւաւէ, թերեւ իրենց քաջագործութիւններն ալուր ի գործ դնելու համար: Կարծեմ թէ՛ այս երկու տարրեր պարագաներու մէջ, պատասխանատւութեան տարբերութիւնն ալ չառ զգալի է:

— Նոյնպէս պաշտօնական հսկողութեան և իրաւասութեան որքան մեծ զանազանութիւն կայ մեր բուն հայ որբանոցներու և Աղիւս Տիւքօնէզ քերց Որբանոցի մէջ, ուր ուխտաւոր չափ հայ որբահիներ, մեծ մասամբ (60) բողբական կ'պատասպարուին զերմանական իշխանութեան ներքեւ: Ազգ. Առաջնորդարանը

չատ շատ կ'սրահանջէ որ հայ որբուհիները Զատկի և Մնունդի օրեր Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին դրհուին Ս. Հաղորդութեան համար, և այդ պահանջը կ'կատարուի Ասկէ անդին՝ Առաջնորդարանը բնապէս ձայն չունի՝ ոչ ծրագրի, ոչ վարչային և ոչ ու է կարգադրութեան մասին և չկրնար ունենալ, քանի որ Աղգն այդ որբուհիներն, և ուրիշ շատեր, եթէ ոչ նիւթական կարողութիւն, կ'սէ չունի խնամելու և մուրացկանութիւնն աւ մեծ շահարկիւ Միւս կողմէ՝ չէ կարելի բաղդատութիւն ընել Տիւքանդեան Որբանոցին և ուրիշ օտար բաղդատները իրենքուհիմարկութեանց մէջ, Մաքրութեան, կարգապահութեան, կանոնաւոր դատարարութեան մասին այդ հաստատութիւնն նախանձելի համարուելի, և իրօք՝ որբուհիներն մայրական խնամատարութեան և հոգատիրութեան ամեն անուշութիւնները կ'վայելեն, և հայ վարժուհւոյ մը ձեռքը հայերէնի կ'վարժին:

— Գարաթաշ, Քարանդիւա, Ալօղթէփէ, Ժովեղերեայ արուարձաններ կամ գիւղեր, այս ամբան եղանակիս՝ բաւական կ'չեն նաեւ հայերուն դիւղագնացութեամբ, բայց միթէ՝ յատկապէս Գարաթաշի հայ բնիկներ՝ բնաւ կ'հոգածեն իրենց վարժարանն ու եկեղեցին, լաւ կ'մատակարարեն իրենց ազգ. հիմնարկութիւններն, հարցումներ են, որոց վրայ իմ առած պատասխաններս այնքան սրբաւարիթ չեն, Վաղուց կարեւոր դիրք մ'ունի Գարաթաշ, շրջակայիւք, 500 ի մօտ հայաբնակ տուններով, Ս. Կարապետ եկեղեցիով և Ս. Վարդանեան դպրոցով, սակայն իր համբաւին համապատասխան զործունէութիւն մը կա՞յ դէպ թ յառաջդիմութիւն՝ ուրիշ անգամ սխալի ջանամ բացատրել:

12 Յունիս

ՄԻՍՅԱՆ

Անուանի յոյն մարդասէր՝ Աղնուաշուք Քիւփէճի օգնութեամբ Ազգ. Հիւանդանոցին բրած դրամական նուէրի մասին՝ Պատ. Հոգարարձութենէ մեզ հասած գիրը թերթիս յաջորդ թիւով պիտի հրատարակուի:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՄԱՍԼՈՅ

Քանիրի համար	տարեկան	3 1/2	արծ. 4 1/2
» » Չեցամսեայ		2	» »
Ազգ. վարժապետներու	»	2 1/2	» »
Պ. Պօլսոյ և Փարր Արիոյ	»	4	» »
» » »	»	2	» »
Ազգ. վարժապետներու	»	3	» »
Ռուսապետոցի համար	»	8	բաւարի լղկութեամբ
» » »	»	4	» »
Եւրոպայի	»	12	գրանք
» » »	»	8 1/2	»

Կ Ա Ն Խ Ի Կ Վ Ճ Ա Ր Ե Լ Ի

Հասցէ՝

Մ. Մամուրեան — Իջմեն

M. Mamourian — Smyrne

ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔ

ԿՊՈԼԵՑ —	Մեծ. Սահառ ԷՃ. Գաւրեան. Գազանկեր խան քիւ 16 Պահնէ Գաւիու.
ՄԱԳՆԱՍԸ —	Մեծ. Մկրտիչ ԷՃ. Էրկանեան
ԷՕՏԷՄԻՇ —	Մեծ. Տիրան ԷՃ. Պիւնտրեան
ՍԼՄՍՈՆ —	Մեծ. Երուանդ ԷՃ. Մարաշեան
ԵՐԻԶԱ —	Մեծ. Տիգրան Տէր Պետրոսեան
ԵՐՈՒՍԷՂԷՄ —	Գեր. Տ. Սահակ եղակ. Խապոյեան
ԴԱՀԻԲԷ —	Մեծ. Կարապետ ԷՃ. Դաւաապրեան
ՄԱՆԶՍԹԷՐ —	Մեծ. Տիգրան վարպետեան
ՊՕՍԹՕՆ —	Մեծ. Տիրան ԷՃ. Թաշնեան
ԴԱԷՐԷԺ —	Մեծ. Տօֆ. Փաշաեան
ԱՏԱՆԱ —	Մեծ. Յակոբ Տ. Պօղոսեան
ՀԱԼԷՊ —	Մեծ. Յովհաննէս Էփ. Թիւրքապեան
ՍԸՎԱԶ —	Մեծ. Միհրան ԷՃ. Խապիրեան
ՌՕՏԱՍԹՕ —	Մեծ. Դշան ԷՃ. Ժամագործեան

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՆԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

Մ. ՊԱՏԱՐԱԳԻ

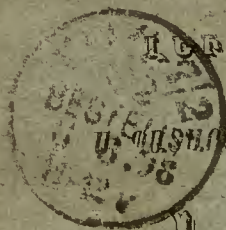
ԵՌԱՁԱՅՆ ԵՐԳԵՑՈՂՈՒԹԻՒՆ

Վաշեքացեալ

ԿԵԴՐՈՆՈՒՄՆ ԿՐՈՆԱԿՈՆ ԺԵՂՈՎԷՆ

Չայնազըեց

ԼԵՐՈՆ Մ. ՋԵՂԵՆԱԲԵԱՆ

Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ ԵՌԱՁԱՅՆ ԵՐԳԵՑՈՂՈՒԹԵԱՆ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵ

Լ Բ Ա Յ Ա Յ

Այնպէս՝ ամեն անգամ որ ունենալ կ'փափաքին կը խըն-
դրուի որ հաճին դիմել ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆԸ ԻՂԺԻՐ
փափաքենը ԿԱՆԽԻԿ զրկելով:

Գին 1 մէնիստ արծաթ

Առանց քրքստան ծախսի

ԾԱՆՈՒՅՈՒՄ

Արդէն տեղեւոյ Հայ Հասարակութեան յայտնի է՝ թէ քա-
ւական տարիներէ ի վեր՝ Մեծ. Կո. Մէլքիշէն՝ անուանի դաս-
տիարակն, վարժարան մը բացած է, որ այժմ կը գտնուի Գրա-
ստ փողոցն, և ուր կը կրթուին գերմանական դաստիարակու-
թեան հաշիւ ալ և այլ ազգերէ մանկուհիք: Մեծ. Տեառն Հարկ կը
համարի ծանուցանել որ յաջորդ շրջանի մէջ տխրի կրնայ ըն-
դունիլ աւելի բնիկներէն աւելեալներ, որոց թիւը հարաւ սահմա-
նափակ էր, և կը յայտարարէ Հայ Հասարակութեան թէ
այն ծնողք որ կը փափաքին զաւակնին իր խնամոց յանձնել
կարող են տրձակուրդի ժամանակ իր վարժարանը զիմել և
աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ ստանալ:

Mon. Relation